

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

SIETYNAS

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

Vilnius

SIETYNAS

1990

MBBK 9(TL)
Li-191

Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas,
Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, Antanas Tyla

Recenzavo:
Sigitas Jegelevičius

Li-191 **Lietuvių Atgimimo istorijos studijos: Str. rinkinys /Red-
kol.: E. Aleksandravičius ir kt.— V.: Sietynas, 1990—208.—
(Studijos: 1).**

**T.I: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos.— 208 p.—
Bibliogr. str. gale ir išnašose.**

Lietuvių Atgimimo istorijos studijų pirmajame tome pateikiama straipsnių, atspindinčių
tautinio lietuvių atgimimo judėjimą carinės valdžios metais.

L 0503020908

MBBK 9(TL)

TURINYS

Pratarmė.....	4
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	5
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Kazimieras Kontrimas ir lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje	5
<i>Giedrius Subačius</i> . Simono Daukanto žodynai	20
<i>Zita Medišauskienė</i> . A.H.Kirkoro spaustuvė ir "Liaudies bibliotekėlės" leidimas	33
<i>Antanas Tyla</i> . Slaptas lietuvių mokymas 1862 - 1906 metais	47
<i>Žilvinas Norkūnas</i> . P.Vileišis — amžininkams irmums	67
<i>Rimantas Miknys</i> , <i>Egidijus Motieka</i> . Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės - politinės kūrimosi aplinkybės	80
<i>Vilius Užtupas</i> . Saliamono Banaičio spaustuvė	126
II. SVARSTOME PROBLEMA: Atgimimo koncepcija	132
<i>Antanas Kulakauskas</i> . Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą	132
<i>Antanas Tyla</i> . Kas atmirė Atgimimo metu?	143
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Prie lietuvių atgimimo ištakų	146
<i>Darius Kuolys</i> . Replika polemikoje dėl tautinio atgimimo sampratos	151
<i>Arvydas Šliogeris</i> . Kas yra atgimimas?	153
<i>Vytautas Radžvilas</i> . XIX a. lietuvių tautinio atgimimoklausimu	157
III. IŠ ARCHYVŲ	165
Penki P.Vileišio laišakai J.Šliūpai. Parengė <i>Ž.Norkūnas</i>	165
Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai. Parengė <i>R.Miknys</i> , <i>E.Motieka</i>	173

TAUTIŠKOJI LIETUVIŲ DEMOKRATŲ PARTIJA: IDĖJINĖS - POLITINĖS KŪRIMOSI APLINKYBĖS

Rimantas MIKNYS, Egidijus MOTIEKA

Ivadas

"Tautos vienybės" idėjos pavergtose arba tik elementariausius kultūrinius ir politinius uždavinius sprendusiose tautose nebūtinai sietinos su buržuazinių partijų ar visuomeninių - politinių srovių pastangomis užtušuoti socialinius prieštaravimus. Jei paseksime lietuvių tautinio atgimimo antrojo etapo raidą, pastebėsime, jog "Aušra" žadino tautą, o "Varpas", jos kūdikis - Lietuvių demokratų partija*, viltininkai, vairininkai, Tautos pažanga, o vėliau ir Tautininkų sąjunga, vienais ar kitais būdais stengėsi ją sutelkti. Todėl "tautos vienybės" šūkį galima suprasti kaip turintį totalitarinį, vienakryptį tikslą - telkti visą tautą laikiniems, gyvybiškai svarbiems uždaviniams spręsti.

XIX a. pačioje pabaigoje - XX a. pradžioje lietuvių politinės partijos - Lietuvos socialdemokratų partija (toliau - LSDP) ir Lietuvių demokratų partija (toliau - LDP) suformulavo fundamentalias politines programas. Vienur mažiau (LSDP), kitur daugiau (LDP) buvo akcentuoti kultūriniai ir politiniai reikalavimai, turintys laiduoti normalų tautos egzistavimą. Tačiau nė vienoje programoje tautiškumo elementai (kalba, būdas, prigimtis, papročiai) - o jie prienamiausi tautinei sąmonei, - nėra vyraujantys. Šiuo požiūriu labai įdomi Tautiškosios lietuvių demokratų partijos (toliau - TLDP), veikusios 1905 - 1907 m., programa¹. Šioje programoje bandoma bendrademokratines idėjas sieti su asmens, kaip tam tikros etninės bendrijos nario, identifikavimusi.

Kita vertus, TLDP įjungimas istoriografijoje į XX a. pradžios lietuvių politinių partijų spektrą kartu leistų kitaip

* Nuo 1906.III. - Lietuvos demokratų partija.

interpretuoti ir 1905 - 1907 m. revoliucijos Lietuvoje įvykius. Aktyvi tautinių demokratų veikla organizuojant Didįjį Vilniaus seimą*, taip pat pačios partijos formavimasis pirmojo lietuvių dienraščio - "Vilniaus žinių" - pagrindu, bandymas sutelkti lietuvius rinkimams į I Valstybės dūmą neleidžia abejoti šią partiją vaidinus ne paskutinį vaidmenį to meto visuomeniniame - politiniame gyvenime. Taip pat, susipažinus su TLDP programa ir kiek įmanoma atskleidus jos veiklą, probleminiais klausimais tampa tautininkų kaip srovės pradinės ištakos ir susiformavimo laikas.

Istoriografijoje apie TLDP mes nerasime bent kiek koncentruotesnės medžiagos, nors kai kurie jos programiniai postulatai buvo pasirodę to meto spaudoje². Partijos buvimas amžininkams abejonių nekėlė (tiesa, kadangi TLDP programa ir įstatai nebuvo publikuoti, daugelis ją laikė negalutinai išforminusia). Tai liudija žinutės periodinėje spaudoje³, J. Basanavičiaus autobiografijoje⁴, taip pat TLDP programinių dalykų nagrinėjimas asmeniniame susirašinėjime⁵.

Apie šios partijos, kaip dar negalutinai išforminusios, egzistavimą kalbama Lietuvos demokratų partijos programoje⁶.

Straipsniai to meto periodinėje spaudoje⁷ leidžia daryti išvadas apie aktyvų TLDP (dar besikuriančios) vaidmenį sušaukiant Didįjį Vilniaus seimą, dalyvaujant rinkimuose į I Valstybės dūmą. Tačiau pateikiama medžiaga gana fragmentiška, autorių pozicijos dažniausiai atspindi jų partinę priklausomybę. LDP veikėjų pasisakymai TLDP atžvilgiu gana tolerantiški⁸, o LSDP spaudoje apstu kaltinimų oportunistu, nacionalizmu ir apskritai reakingumu⁹. Tačiau vėlgi - aptariant spaudoje lietuviškų partijų tarpusavio santykius, dar labai dažnai apie TLDP net neužsimeinama, o kartais painiojama su LDP.

Istorikų darbuose TLDP irgi susilaukė šiek tiek dėmesio. J. A. Herbačiauskis (jį darbas pasirodė 1905 m., dar prieš įsikuriant TLDP) faktiškai tik aptaria partijos formavimosi

* Tuo metu jis buvo vadinamas Lietuvių susvažiavimu Vilniuje, arba Lietuvių kongresu Vilniuje. Istoriografijoje labiausiai prigijęs Didžiojo Vilniaus seimo pavadinimas. Kur kas rečiau šis lietuvių suvažiavimas vadinamas Didžiuoju Lietuvos seimu¹ ir Vilniaus seimu. Šiame darbe tiek istorinis (Lietuvių suvažiavimas Vilniuje), tiek istoriografinis (Didysis Vilniaus seimas) terminai vartojami sinonimiškai.

prielaidas, atsargiai atsiliepdamas apie vadinamuosius "nuosaikiuosius - konservatorius"¹⁰. L.Vasilevskis, nežinodamas partijos egzistavimo fakto, taip pat kalba apie nuosaikųjį sparną lietuvių tautiniame judėjime*, susibūrusį apie "Vilniaus žinių" laikraštį. Šiam sparnui autorius priskiria Didžiojo Vilniaus seimo organizavimo nuopelnus¹¹.

M.Riomeris ir A.Bulota savo darbuose jau tiesiogiai liečia TLDP veiklą ir netgi trumpai aptaria LDP skilimo ir TLDP kūrimosi priežastis¹². Analizuojant šiuos darbus, be abejo, negalima atmesti jų autorių vertinimo galimo subjektyvumo: A.Bulota buvo kairiojo LDP sparno atstovas, o M.Riomeris, XX a. pirmojo dešimtmečio antroje pusėje palaikęs glaudžius ryšius su LDP, atstovavo pažangiajai demokratinei Lietuvos lenkų inteligentijai. Tik antrojo dešimtmečio pradžioje jis pereina į lietuvių tautinio judėjimo pozicijas, kartu jausdamas savo, kaip lietuvių ir lenko, dvilypumą.

A.Bulota, panašiai kaip ir LSDP veikėjai, TLDP apibūdina kaip kraštutinę nacionalistinę partiją, palaipsniui susiformavusią 1902 - 1905 m. ir 1905 m. galutinai atsiskyrusią nuo LDP¹³. M.Riomeris jau plačiai analizuoja laipsniško LDP skilimo priežastis. Gaila, kad autorius neoperuoja pavardėmis asmenų, jo supratimu, formavusių "nacionalistinį" LDP sparną. Tai leistų juos identifikuoti (arba ne) su TLDP veikėjais (ne visų jų pavardės žinomos) ir detaliau panagrinti idėjinis nesutarimus tarp LDP srovių 1902 - 1906 m. Tačiau, kita vertus, autorius atskleidė legalios lietuviškos spaudos atsiradimo reikšmę tolesnei lietuvių inteligentijos ir buržuazijos politinei diferenciacijai, taip pat lietuvių, lenkų, baltarusių ir žydų autonomistų kuopos kūrimąsi ir jos veiklos orientyrus¹⁴. M.Riomerio aptariama medžiaga leidžia spręsti apie TLDP kūrimąsi "Vilniaus žinių" dienraščio redakcijos, administracijos ir bendradarbių pagrindu kaip atsvarą į autonomistų veiklą įsijungusiai LDP.

M.Riomeris dėl nežinomų priežasčių nebuvo susipažinęs su TLDP svarbiausiais programiniais dokumentais. Jis cituoja tik vieno TLDP iniciatorių - J.Basanavičiaus - straipsnį, paskelbtą "Vilniaus žiniose" 1905 m. lapkričio 27 d. (pasirodžiusį TLDP Steigiamojo susirinkimo dieną, praėjus penkioms dienoms po Didžiojo Vilniaus seimo). M.Riomerio TLDP atžvilgiu vartojama sąvoka "nacionalizmas" turi kiek kitokį atspalvį nei A.Bulotos darbe. Nacionalizmą jis suprato kaip "valstybinį nacionalizmą"¹⁵, tai yra siekiantį tautinės

* Straipsnyje sąvokos "tautinis judėjimas" ir "nacionalinis judėjimas" vartojamos kaip sinonimai.

valstybės sukūrimo. Todėl autorius beatodairiškai nesmerkia TLDP. Jis lygina TLDP siekius su kitų lietuviškų partijų ar susivienijimų (LDP, LSDP, Lietuvių mokytojų sąjungos) tikslais ir daro išvadą, jog TLDP tik atkartoja jų programinius postulatus, fiksuojančius teisėtas lietuvių kultūrinės ir politinės aspiracijas. Todėl M. Riomeris TLDP net nelaiko politine partija, nes, jo nuomone, lietuvių kalbos teisių gynimo lozungas, kaip esminis reikalavimas, gali būti deklaruojamas kultūrinės organizacijos, o ne politinės partijos¹⁶.

Tačiau jau paties M. Riomerio samprotavimai apie nuosaikiuosius, besiburiančius apie "Vilniaus žinias" ir legaliomis priemonėmis kovojančius prieš carinį režimą ir apie LDP santykinį "internacionalizavimąsi" išsijungiant į autonomistų veiklą, tokiu būdu nukeliant į antrą vietą "tautos vienybės" šūkį, paklūša mintį, jog, kaleidoskopiškai keičiantis politinei situacijai 1904 - 1907 m. bei augant lietuvių tautinei savimonei ir jai reiškiantis aukštesnėje, politinėje plotmėje, TLDP savo politinę veiklą nuosekliai grindė etnokultūrinėmis tradicijomis. Tai buvo vienas iš politinės savimonės tautai diegimo būdų. Pačiai inteliģentijai, susibūrusiai apie TLDP, šie dalykai buvo savaime aiškūs, tačiau etnokultūrinių tradicijų deklaravimas turėjo būti suprantamas visai Lietuvos visuomenei (netgi neemancipuotos sąmonės lygmeniui). O faktai rodo, jog TLDP neatsakydavo ir aktyvaus dalyvavimo konkrečiose politinėse akcijose, netgi užimti jose vadovaujamas pozicijas (Didysis Vilniaus seimas, rinkimai į Valstybės dūmą ir kt.).

Vėlesnėje istoriografijoje žinios apie TLDP taip pat labiau epizodiškos. Visų pirma pradedamas nagrinėti klausimas: ar TLDP buvo partija, ar tautininkų srovės užuomazga, kurios idėjų bazėje formavosi viltininkai, vėliau vairininkai ir Tautos pažangos partija. Pirmosios pozicijos laikomasi LKP istorijos apybraižoje¹⁷, antrosios - V. Kapsuko darbuose, Lietuvių enciklopedijoje¹⁸. J. Zinkaus straipsnyje Tarybų Lietuvos enciklopedijoje TLDP laikoma ir partija, ir tautininkų srovės pradininke¹⁹. Tačiau kol apie TLDP pateikiami tik "bendri" vertinimai, neparemti net faktine medžiaga, jau nekalbant apie jos reikšmės lietuvių tautinei savimonei nustatymą, samprotavimai - tai partija ar srovė labai panašūs į formalų ginčą. O juk šią problemą galima

nagrinėti ir 1905 - 1907 m. revoliucijos Lietuvoje kontekste ir priskirti vienam iš tautinės ideologijos raidos etapų.

V.Kapsukas, be abejo, nagrinėjo problemą iš klasinių pozicijų ir kaip visada ją perdėtai sociologizavo. Buvęs žymus LSDP veikėjas, to meto tvykių liudininkas, savo straipsniuose iškėlė (paradoksalu!) problemų, kurių tolesnis tyrinėjimas gali įvesti nemažai pozityvių pataisų į tautinio atgimimo studijas, ypač tiriant 1905 - 1907 m. revoliucijos Lietuvoje tvykius. V.Kapsukui tautininkai (TLDP) jau 1905 m. yra visuomeninė - politinė srovė (pogrindžio sąlygomis jis galėjo nežinoti apie partijos įsikūrimo faktą, galėjo jį ir ignoruoti, juoba, kad partijos programa galutinai taip ir nebuvo patvirtinta), kuri, palaipsniškai keisdama savo organizacines formas, - viltininkai ("Vilties" laikraščio, vadovaujamo A.Smetonos ir J.Tumo, bendradarbiai ir rėmėjai), vairininkai ("Vairo" žurnalo šalininkai), Tautos pažangos partija, - išsirutuliojo į Lietuvos tautininkų sąjungą²⁰ (taip teigiama ir vadinamojoje buržuazinėje istoriografijoje, tik be niekinančių komentarų)²¹. V.Kapsukas neabejojo, kad tautininkai susiorganizavo "Vilniaus žinių" redakcijos pagrindu. Kartu pripažįstamas "Vilniaus žinių" redakcijos bei tautininkų lemiamas vaidmuo organizuojant Didįjį Vilniaus seimą²².

Dėmesį patraukia V.Kapsuko teiginys, jog tautininkai (t.y. tautiniai demokratai) "klasiniu požiūriu" buvo "nacionalinė stambesnės buržuazijos ir dvarininkų sąjunga"²³. Panašios pozicijos laikomasi ir LKP istorijos apybraižoje: "1905 m. lapkričio pabaigoje įsteigta TLDP - konservatyviausios lietuvių buržuazijos ir dvarininkų partija"²⁴. Tarybų Lietuvos enciklopedijoje teigiama, jog TLDP " gynė lietuvių stambiosios buržuazijos interesus"²⁵. Šaltinių analizė leidžia teigti, jog TLDP faktiškai sudarė Vilniaus ir Kauno lietuvių inteligentija²⁶. Vienintelis stambiosios buržuazijos atstovas buvo "Vilniaus žinių" savininkas ir leidėjas P.Vileišis, kurį, tarp kita ko, galima apibūdinti ir kaip naujo, buržuazinio tipo kultūros mecenatą, vykdžiusį ne tik kultūrinės ir politinės veiklos organizatoriaus funkcijas, bet ir dalyvavusį kūrybinėje veikloje. Be to, stambioji lietuvių buržuazija tuo metu tik formavosi, ir būtų galima kalbėti tik apie pavienius jos atstovus.

Kalbant apie stambiosios lietuvių buržuazijos "sąjungą su dvarininkais", visų pirma nereikėtų painioti "dvarininko" ir "bajoro" sąvokų. TLDP eilėse buvo bajoriškos kilmės asmenų - tai M.Davainis -Silvestravičius, D.Malinauskis, J.Daujotas, T.Kašuba ir kt., tačiau daugumai jų intelektualinė veikla buvo pragyvenimo šaltinis. Iš jų tik D.Malinauskį galėtume apibūdinti kaip tipišką dvarininką, tačiau didelė jo pajamų iš ūkio dalis buvo skiriama lietuvių tautiniam atgimimui remti. Kita vertus, patys lietuvių tautinio judėjimo uždaviniai, vystantis buržuazinės visuomenės struktūrai, leido D.Malinauskiui (kartu su V.Zubovu, Vl.Putvinskiu ir kt.) išlaikyti lietuvos bajoro "litvomano" statusą susvetimėjusio, didele dalimi polonizuoto Lietuvos bajorų luomo rėmuose.

Galima manyti, jog V.Kapsukas, šiuo požiūriu kalbėdamas apie tautininkus (t.y. TLDP), turėjo galvoje ne jų socialinę sudėtį, o tai, kieno interesus jie išreiškė. Šiuo atveju, nebent ignoruojant TLDP programinius teiginius ir žinomus jos veiklos faktus, būtų galima kalbėti apie tai, jog "lietuviybės" deklaracija tebuvo širma, dengusi tikruosius TLDP interesus.

Šio straipsnio autorių tikslas - įtraukti į kol kas mažai istoriografijoje tyrinėtą XX a. pradžios Lietuvos politinę istoriją dar vieną lietuvių politinę partiją - Tautiškąją lietuvių demokratų partiją, atskleisti jos kūrimosi aplinkybes, keliamus tikslus ir, kiek įmanoma, pasekti jų įgyvendinimą. Tai tik mėginimas kiek naujai pažvelgti į kai kuriuos 1905 - 1907 m. revoliucijos įvykius ir padiskutuoti dėl tautininkų srovės ištakų Lietuvoje. Kai kurie atskirų studijų reikalaujantys klausimai - Didysis Vilniaus seimas, rinkimai į Valstybės Dūmą ir kt., bus paliesti fragmentiškai, t.y. tiek, kiek tai siejasi su TLDP veikla.

Straipsnyje remiamasi jau nurodyta literatūra, minėtais TLDP programiniais dokumentais, Didžiojo Vilniaus seimo parengiamųjų posėdžių protokolais, Vilniaus universiteto Mokslinės bibliotekos LTSR Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos, Lietuvos TSR valstybinės M.Mažvydo bibliotekos ir LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rankraščių skyriuose esančia medžiaga, XIX a. pabaigos - XX a. pradžios periodika.

"Tautos vienybės idėja ir politinių partijų kūrimasis Lietuvoje

XX a. pradžioje naujai atgimusi lietuvių tauta įžengė į politinį nacionalinio judėjimo etapą. Jis paženklintas tautinės ideologijos politizavimu, politinių partijų kūrimusi, didžiule periodinės spaudos įtaka politinei minčiai ir politinei kultūrai, atvira konfrontacija ar bendradarbiavimu su kitų Lietuvoje gyvenusių tautų partijomis ar politinėmis srovėmis. Feodalizmo ir kapitalizmo sanklodų samplaika lėmė savitą krašto socialinę struktūrą, kurią dar sudėtingesnę darė šių tautų, sprendusių skirtingus kultūrinius ir politinius uždavinius, ne visada taiki koegzistencija.

Šiomis ekstremaliomis sąlygomis labai svarbiu svirtu lietuvių tautiniame judėjime tapo strategijos ir taktikos klausimai. "Vieningosios srovės" arba "tautos vienybės" lozungas XX a. pradžioje jau turi visiškai kitą atspalvį negu XIX a. paskutiniame dešimtmetyje. Be abejo, ši problema galėtų būti visiškai atskiras tyrinėjimų objektas, tačiau TLDP kūrimosi neįmanoma paaiškinti bent minimaliai nepaanalizavus "tautos vienybės" šūkio genezės, o kartu ir varpininkų ("Varpo" laikraščio grupuotės) bei Lietuvių demokratų partijos skilimo priežasčių ir eigos.

TLDP, kaip ir LDP, idėjinės ištakos slypi vienoje iš svarbiausių XIX a. pabaigos - XX a. pradžios visuomeninių - politinių lietuvių tautinio judėjimo krypčių - liberalizme, kuri įtvirtino "Aušros" ir "Varpo" grupuotės. Susiformavęs iš esmės pozityvizmo, ypač vadinamosios jo lenkiškosios (Varšuvos) atmainos veikiamas, jis kaip atsvarą patvaldinės feodalinės santvarkos priespaudai, nuožmiai rusifikacijai bei polonizacijai aukščiausia vertybe iškelė tautiškumą, t.y. tautos fenomeną, kaip absoliutų egzistencinį pradą. Tuo remiantis buvo suformuluoti lietuvių tautinės savimonės ugdymo, kultūrinio - ekonominio krašto lygio kėlimo, tautos vienijimo uždaviniai. Šie postulatai buvo formuluojami jau "Aušroje", tačiau vyraujančiais tapo "Lietuvos" draugijos (1888 - 1889) programoje ir ypač "Varpe". Jiems įgyvendinti buvo pasirinkta kultūrinė švietėjiška veikla, turėjusi ir tam tikrą politinį atspalvį.

Leidžiant "Aušrą" (1883 - 1886), išryškėjo jos idėjinis nevienalytiškumas: tautiniame judėjime išsiskyrė lietuvių pasaulietinės liberalinės ir klerikalinės inteligentijos interesai. Apie "Varpą" (1889 - 1905) susitelkę liberalinių

pažiūrų inteligentai bandė ieškoti nacionalinės inteligentijos bendros veiklos sąlyčio taškų, vadovaudamiesi "Varpo" prospekte iškelta nuostata: " [...] tik susivienijus ir gerai supratus tautos reikalus, gali atnešti tikrą naudą. Tendencija "Varpo" yra vienijimas lietuvių per inteligentiją"²⁷. Ši tendencija eina per visą varpininkų veiklos laikotarpį. Kartu į nacionalinį judėjimą buvo bandoma įtraukti visą tautą, sutelkti jėgas, kurios galėtų priešintis caro priespaudai ir polonizacijai, nes, anot jų, tik tokiu būdu tauta gali išsikovoti suverenumą. Kylančias socialines - ekonomines problemas, jų nuomone, turėjo spręsti jau pati suvereni tauta. Todėl V.Kudirka, J.Adomaitis - Šernas, P.Leonas ir kiti varpininkai pirminiu uždaviniu laikė išsivadavimą iš nacionalinės, o ne iš ekonominės priespaudos, griežtai pasisakė prieš bandymus skirstyti tautą į luomus (klases)²⁸. Apskritai varpininkų keltami tautiniai reikalavimai: lietuvių tautos lygybė su kitomis tautomis, jų kalbos lygybė su kitomis kalbomis, lietuvių spaudos legalizavimas, tautinės mokyklos ir kt. išreiškė visos tautos siekimus ir sudarė demokratinę nacionalinio judėjimo programos esmę. Tai leido liberalinei inteligentijai 1889 - 1901 m. užimti vadovaujančias pozicijas nacionaliniame judėjime.

Iš pirmo žvilgsnio ši programa buvo kultūrinio - šviečiamąjo pobūdžio, tačiau turbūt nesuklysimė, jei ją laikysime plačios politinės programos pradine, "šviečiamąją" stadiją. Šie kultūrinės - šviečiamosios veiklos metmenys turėjo natūraliai išsiplėtoti į visaapimančią nacionalinio judėjimo koncepciją. Tačiau vargu ar praktinės tos koncepcijos įgyvendinimas galėjo išsitekti vienos srovės ar partijos rėmuose.

1889 - 1894 m. varpininkų organizacija laikinai buvo tapusi savotišku tautinio judėjimo koordinavimo, vienijimo centru, nes jos veikloje dalyvavo ne tik pasaulietinė liberalinė inteligentija, bet ir jaunieji klerikalai, kuriuos patenkino tuometinė nuosaiki varpininkų pozicija caro valdžios ir katalikybės atvilgiu. Bet ši idilija truko neilgai. Sparčiai vystantis kapitalistiniams santykiams, aštrėjo socialinės - ekonominės problemos, plito socializmo idėjos. 1895 - 1896 m. dalis kairiųjų varpininkų parėmė besikuriančią socialdemokratų partiją. Šios partijos asmenyje liberalinė

inteligentija įgijo rimtą oponentą iš kairės, santykiai ir polemika su kuriuo nemaža dalimi nulėmė kasmet didėjanti atvira jos skaidymąsi į radikalus ir nuosaikiuosius.

Dar 1894m. varpininkų suvažiavime Mintaujoje (Jelgavoje) Maskvos universiteto lietuvių studentų draugijos narys J.Račiūnas savo draugų vardu reikalavo pakreipti "Varpa" ir "Ūkininką" (1890 - 1905) į socializmo pusę³⁰. Pradžią atviram skilimui davė St.Matulaičio straipsnis 1895 m. "Varpo" Nr. 7. Jame buvo konstatuojama, kad nuo "Aušros" laikų nacionalinis judėjimas nė žingsnio nepažengė į priekį: "Dar ir šiandien lygiai kaip prieš dvylika metų rūpinamės vien tik pakelti patriotizmą ir pripratinti žmones skaityti, neaiškindami arčiaus kur turi nuvesti mus tas patriotizmas"³¹. Ten pat buvo įrodinėjama, kad vien kultūrinio, švietėjiško darbo nebepakanka, o būtina su visomis engiamomis tautomis stoti į kovą prieš carizmą kaip sistemą, kuri yra "viso pikto šaknis". Dalis varpininkų, stovėjusių prie laikraščių redakcijų vairo (J.Kriaučiūnas, J.Jablonskis, A.Kriščiukaitis, P.Mašiotas), aktyviai bendradarbiavusių juose (G.Landsbergis, P.Leonas), nesutikdami su tokiomis pažiūromis ir laikydami jas netgi žalingomis bendram tautiniam reikalui, pasitraukė iš organizacijos aktyvios veiklos. Vadovaujančias pozicijas perėmė radikaliau nusiteikę varpininkai* : St.Matulaitis (redagavęs "Varpa" ir "Ūkininką" iki 1896 m. pabaigos, kartu buvęs iki 1898 m. komitetų nariu) bei J.Bagdonas, K.Grinius (ilgamečiai komitetų nariai). Jie buvo užmezgę artimus ryšius su socialdemokratais, dalyvavo bendruose susirinkimuose, padėjo socialdemokratams spręsti spaudos leidimo problemas.

Tai truko visus 1895 - 1898 m., nes kultūrinės veiklos ir tautinės savimonės baruose abiejų pusių pozicijos tam tikru mastu sutapo³². Tuo tarpu jaunoji konfesinė inteligentija toliau bendradarbiauti atsisakė ir, 1896 m. susibūrusi apie naujai pradėtą leisti laikraštį "Tėvynės sargas", pirmon vieton atvirai iškėlė ne tautinį, o religinį pradą.

Nuosaikiųjų ir radikaliųjų nesutarimų ašis, ypač jų pozicijų išsiskyrimo pradžioje, buvo nevienoda veiklos

* Kalbant apie atskirus asmenis, reikia pažymėti, kad nedaugelis iš jų išlaikė nuoseklias idėjines pažiūras (V.Kudirka, K.Grinius, P.Višinskis); kiti dažniausiai arba kairėjo (St.Matulaitis), arba dešinėjo (J.Bagdonas).

taktika, siekiant įgyvendinti tuos pačius tautinius reikalavimus. Nuosaikieji, vadovaudamiesi nuostata, jog carizmas - nepajudinama jėga, nepripažino atviros konfrontacijos su juo, pasisakė už kompromisų, dalinių nuolaidų taktiką. Svarbiausias jų tikslas buvo atgauti legalią lietuvišką spaudą. Tai turėjo atverti kelią laisvesnei tautinei kultūrinei veiklai, pajėgiai subrandinti sąlygas politiniam veikimui³³. Radikalai, priešingai, buvo už aktyvius veiksmus, neskyrė kultūrinės veiklos nuo politinės (ypač tai ryšku nuo 1898 - 1900 m.). Todėl jie atvirai kritikavo carizmą, kvietė platinti nelegalią spaudą, atsišaukimus su lietuvių reikalavimais, taip pat carizmo diskreditavimo tikslais propagavo kolektyvinius prašymus dėl spaudos, lietuvių kalbos, ūkinių draugijų steigimo, tuo siekdami įrodyti, jog carizmas nė nesistengia jų patenkinti³⁴. Tačiau abi pusės sutarė dėl "tautos vienybės" lozungo. Taigi iki amžiaus pabaigos "Varpas" dar sugebėjo išlaikyti pusiausvyrą tarp šių dviejų srovių. Čia pozityvų vaidmenį suvaidino V.Kudirka, nuosekliai laikęsis tautinio kultūrinio darbo ir aštrios carizmo kritikos derinimo linijos. Dar 1896 m. nuosaikiams pradėjus puolimą, jog "Varpas" nebeturi savo programos³⁵, jis aiškiai pareiškė: "Tuo tarpu pakanka ir vieno "Varpo", kurio programos yra tautiškai - demokratiškas"³⁶. Tačiau, V.Kudirkai mirus (1899), poliarizacija tarp nuosaikiųjų ir radikaliųjų palatpsniškai ryškėjo.

Po žiaurių carizmo represijų prieš "Sietyno" draugiją, 1897 - 1898m. Mintaujos (Jelgavos) lietuviško spektaklio rengėjus 1900 m. radikalieji varpininkai pradėjo aštrią nuosaikiųjų politikos kritiką. P.Višinskis, Vl.Sirutavičius, J.Biliūnas, iš dalies ir J.Vileišis pirmą kartą viešai iškėlė ne tautinius - kultūrinius reikalavimus, bet ir politinės kovos dėl demokratinių laisvių būtinimą³⁷.

Nuosaikieji taip pat savo pozicijų neatsisakė. Likdami varpininkų gretose, dalis jų dar 1895 m. ėmė grupuotis apie nelegalią Vilniaus lietuvių kultūrinę draugiją "Dvylika apaštalu"* , siekusią išgauti iš caro administracijos platesnes teises kultūrinei veiklai, išvysčiusią kovą su lenkais dėl lietuvių bažnyčios Vilniuje ir apskritai besirūpinusią

* 1904 m. draugija buvo legalizuota ir pavadino "Vilniaus lietuvių savišalpos draugija". Jos veikla liko ta pati - kultūrinė. (Korespondencijos // Varpas. 1904. Nr. 5. P. 78 - 79).

1895 - 1904 m. - kun. J. Ambraziejus, E. Nonevičius, D. Malinauskis, A. Domaševičius (LSDP narys), A. Vileišis, V. Urbonavičius ir kt.)³⁸. Kiti (G. Landsbergis, J. Basanavičius...) tebebuvo aktyvūs varpininkų spaudos bendradarbiai, bet kitų klausimų, išskyrus tautinius - kultūrinius, savo darbuose nekėlė.

Situacija tapo grėsminga, juolab kad tuomet glėžo diferenciacija tarp klerikalų, socialdemokratų ir liberalų. Dar labiau iškilo tautą vienijančios jėgos klausimas. 1902.10.17 Dabik inėje įvykusiame suvažiavime liberalinė inteligentija įkūrė Lietuvių demokratų partiją (LDP). Tai buvo ne tik varpininkų srovės politizavimas, bet ir siekimas išlaikyti savo įtaką ir vadovavimą lietuvių tautiniam judėjimui. Partijoje, kaip ir varpininkų organizacijoje, vadovaujančios pozicijos liko radikaliųjų rankose (CK nariai buvo P. Višinskis, F. Bortkevičienė, K. Grinius, J. Vileišis). Todėl ir 1902 m. "Varpo" dvyliktajame numeryje paskelbtame programos projekte (autoriai - P. Višinskis ir J. Vileišis) vyravo jų idėjinės nuostatos. Tautiniai reikalavimai iš esmės nesiskyrė nuo nuosaikiųjų analogiškų reikalavimų (panašius vėliau, 1906 m., suformulavo TLDP). Visų pirma liberalai šiame projekte aiškiai formulavo kaip tolimą siekį nepriklausomos Lietuvos reikalavimą, o kaip artimą - Lietuvos autonomiją etnografinėse ribose. Autonomija turėjo tapti pagrindine tautiškumo gynimo ir ugdymo garantija: "Tardami "Lietuva lietuviams" mes trokštame išgauti mūsų tautai tokią politišką tvarką, kuriai esant lietuviai galėtų patys save valdyti, nepriklausydami svetimiems, o kultūriškas jų ūgis nebūtų trukdomas svetimtaučių"³⁹. Toliau į projektą buvo įtraukti visi varpininkų iškelti tautiniai reikalavimai, pažymint, kad visus švietimo, ekonomikos ir teisėtvarkos reikalus Lietuvoje spręstų "sušauktas visaluominis seimas"⁴⁰. Gana aiškiai buvo nustatyti santykiai su kitataučiais, gyvenančiais Lietuvoje: "jie [...] privalo paguoduoti mūsų tautiškus reikalavimus ir jiems nespriešinti"⁴¹.

Tačiau svarbiausias - taktikos - klausimas projekte liko neišspręstas. Jis buvo LDP Achilo kulnas ir iki pat 1906 m. (t.y. iki naujos programos sudarymo), nepavyko suderinti "visos tautos interesų" su atstovaujamo luomo (klasės, šiuo atveju, vadinamųjų ūkininkų - kaimo buržuazijos) interesais⁴². Tiksliau pasakius, juos buvo bandoma

suderinti deklaratyviai, ignoruojant vis didėjančią idėjinę diferenciaciją. Todėl, svarstant projektą, grįžta prie varpininkų praktikuotos aksiomos: "tautos vienybė" aukščiau už atskirų luomų (klasių) reikalus. 1903.08.15/16 įvykusiame LDP suvažiavime P.Višinskio iniciatyva šie teiginiai buvo patvirtinti. Galutiniam tikslui pasiekti numatyta remtis ne kokios nors klasės ekonominiiais interesais, bet rūpintis visos lietuvių tautos politiniais - kultūriniais reikalais, o veiklos būdu numatoma rinktis "kova"⁴³. Kita vertus, palyginti su projektu, padarytas kardinalus posūkis nuo "siaurų" tautinių kultūrinių reikalavimų gynimo link visų Lietuvos gyventojų politinių interesų atstovavimo, aišku, etniniu požiūriu išlaikant lietuvių tautos prioritetą.

LDP radikalų propagauta "kova" jų pačių buvo suprantama kaip politinių reikalavimų kėlimas. Tai turėjo didžiulę reikšmę politinei minčiai (ne veltui LDP laikoma visų lietuvių buržuazinių politinių partijų motina) ir valstybingumo tradicijų atgaivinimui. Tačiau nereikia užmiršti, jog LDP organizaciniu požiūriu buvo silpna ir negausi. Nuosaikiuosius gąsdinęs "kovos" reikalavimas negalėjo būti įgyvendintas praktiškai, iš esmės jis tik pagilino takoskyrą tarp LDP kairiųjų ir dešiniųjų.

Antrasis momentas - posūkis į visų Lietuvos gyventojų (ne tik lietuvių) politinių interesų atstovavimą, nors iš esmės pažangus, patį "tautos vienybės" lozungą lyg ir devalvavo, pavertė antrine vertybe (nors LDP šitaip ir neformulavo). Ir iš tikrųjų, 1902 m. - 1903 m. pirmoje pusėje spaudoje aktyviai propaguotas "Lietuva lietuviams" šūkis 1903 m. antroje pusėje deklaruojamas kur kas rečiau, o 1904 m. jo jau nebeaptinkama.

Nuosaikieji veiklos taktika ir siekimais tuo metu nepadarė nė žingsnio į priekį. Jie tik iškėlė "organiškos evoliucijos kelią" ir propagavo realius, "atitinkančius laiko dvasią" reikalavimus (t.y. tautinius - kultūrinius) ir pasisakė prieš politinius⁴⁴. Reikia pažymėti, jog, susikūrus LDP, daugumas nuosaikiojo liberalų sparno atstovų nebuvo partijos nariai. Jie dalyvavo kai kuriose LDP akcijose, rėmė ją lėšomis, bendradarbiavo spaudoje, tačiau išlaikė veiksmų laisvę ir save vadino nepartiniais⁴⁵.

Lemiamu liberalų skilimo momentu tapo 1904.04.24 (05.07) caro valdžios nutarimas dėl lietuvių spaudos

draudimo panaikinimo. 1904.05.06(19) nuosaikieji liberalai (J.Ambraziejus, J.Kukta, P.Matulionis, G.Landsbergis, V.Urbonavičius, K.Strazdas, E.Vileišienė, A.Vileišis) 155 asmenų vardu įteikė padėką Vilniaus generalgubernatoriui P.Sviatopolkui - Mirskiui⁴⁶. Radikalieji "Varpe" griežtai pasmerkė tokias padėkas, tituluodami jo organizatorius "caro tarnais"⁴⁷. Padėtį dar labiau paaštrino po to prasidėjusi polemika tarp J.Šaulio, išvelgusio nuosaikiųjų veikloje visuomenės politinės sąmonės tamsinimą⁴⁸ bei J.Vileišio, pateisinusio tas padėkas ir tautos vienybės vardan gynusio visus veiklos būdus prieš carizmą⁴⁹.

Dauguma dešiniųjų liberalų, matydami atsveriančias perspektyvas legaliai kultūrinei veiklai ir jų akyse vis didėjančią LDP dezorganizaciją ir idėjinį (aiškios programos neturėjimas), ir organizacinį (be viso to, 1904.07.12 su LDP nutraukia bendradarbiavimą dalis jaunesniųjų LSDP narių - "Draugiečių") požiūriu, nutraukia su ja ryšius. 1904.06.14 J.Bagdonas laiške J.Vileišiui jau konstatavo: "LDP nustojo dalies savo sąnarių ir daugelio šalininkų (per tą susimąžino LDP spėkos)"⁵⁰.

Tačiau 1904 m. birželio mėnesį nutarta, jog "Varpas" ir toliau turi eiti nelegaliai⁵¹. Manyta, jog jis bus kaip ir buvęs svarbiausias lietuvių laikraštis. Nuosaikiams perėjus į legalią veiklą, "Varpas" ir LDP vis dėlto tebepretendavo į politinių idėjų generatoriaus vaidmenį, o dalis LDP veikėjų netgi galvojo boikotuoti legalią veiklą⁵².

Kaip jau minėta, 1903 - 1904 m. LDP pamažu pereina nuo "tautos vienybės" koncepcijos prie "tautų, gyvenančių Lietuvoje, telkimo" programos. 1904 m. partijai susilpnėjus, ieškota naujų veiklos būdų. LDP, matydama kitų Lietuvoje gyvenusių tautų (lenkų, baltarusių, žydų) didelį intelektualinį potencialą, tikėjosi suvienyti pažangiąsias jėgas kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės. Tokiu būdu dalis LDP Vilniaus kuopos narių tampa vienais iš "autonomistų kuopos", pradėjusios savo veiklą 1904 m. pabaigoje ir telkusios lietuvių, lenkų, baltarusių ir žydų pažangiąsias ir liberalines jėgas, organizatorių. Bet čia taip pat nebuvo vienybės. "Autonomistų" nesutarimų šaltiniu tapo Lietuvos ir Baltarusijos autonomijos klausimas, t.y. ginčytasi, ar Lietuvą ir Baltarusiją laikyti bendru politiniu ir socialiniu vienetu, remiantis istoriniu šių kraštų bendrumu, jų ekonominiais ir kultūriniais ryšiais (lenkų, baltarusių, žydų

pozicija), ar vadovautis etnografiniais kriterijais, pripažįstant Lietuvos ir Baltarusijos atskirumą (lietuvių, t.y. LDP pozicija)⁵³. Nesileidžiant į smulkmenišką šio klausimo nagrinėjimą, galima pasakyti, jog autonomistų kuopoje LDP nuosekliai gynė savo bendrademokratinės tradicijas, pripažindama visų Lietuvoje gyvenusių tautų lygias teises ir siekdama jas suvienyti kovai dėl Lietuvos autonomijos. Tačiau tokia kai kurių LDP narių (F.Bortkevičienės, J.Vileišio) pozicija negalėjo nesusilaukti priešininkų tarp pačios lietuvių inteligentijos.

1904 m. gruodžio mėnesį pradėjęs eiti "Vilniaus žinių" dienraštis (jo leidimas pradėtas organizuoti 1904 m. vasarą) tikrai sudavė didelį smūgį LDP ir "Varpui". Tiesa, į "Vilniaus žinių" redakcinę kolegiją įėjo P.Višinskis ir J.Jablonskis (laikraščio administracijoje dirbo ir daugiau LDP narių), tikėjęsi daryti nemažą įtaką dienraščio kryptimui. Tačiau už "kuketavimą" su nuosaikiais jie buvo pasmerkti pačių LDP narių⁵⁴ (netgi faktinis partijos vadovas P.Višinskis), o kita vertus - "Vilniaus žinių" leidėjas P.Vileišis neleido jiems paimti dienraščio į savo rankas. Todėl gana greitai P.Višinskis ir J.Jablonskis iš "Vilniaus žinių" redakcijos turėjo pasitraukti. Panašu, jog ir pačiose "Vilniaus žiniose", pasiskelbusiose visų lietuvių organu, LDP ir "Varpas" išvėlgė ne tik konkurentą kultūrinės veiklos plotmėje (tai ne taip jau baisu), bet ir būsimą politinį varžovą.

Taigi, LSDP laikantis kiek nuošaliau nuo "tautinės veiklos", o LDP siekiant sutelkti visas Lietuvos demokratines jėgas, toliau kristalizuojantis buržuazinės visuomenės struktūrai, naujų politinių jėgų iškilimas buvo neišvengiamas. Panaikinus lietuviškos spaudos draudimą, atsivėrusios naujos kultūrinės - organizacinės veiklos galimybės ilgainiui turėjo nulemti ir politinę mintį. Tačiau 1905 m. prasidėjusi revoliucija šiuo procesus pagreitino.

"Vilniaus žinios" ir TLDP kūrimasis

1905 - 1907 m. revoliucijos laikotarpiu iškilus naujoms lietuviškoms partijoms (TLDP, Lietuvių krikščionių demokratų sąjunga) ir susivienijimams (Lietuvos mokytojų sąjunga, Lietuvos valstiečių sąjunga), LDP ir LSDP jau turėjo dalintis politinės veiklos monopolium su šiomis jėgomis. Tačiau iki 1905 m. padėtis liberalų stovykloje, palyginti su 1904 m., mažai pasikeitė: Radikalai per "Varpą" nukreipė

visą savo kritiką link "Vilniaus žinių", vadindami ten besitelkiančius taikliaisiais demokratais, konservatoriais, nenusipelnusiais liberalų vardo, teigdami, kad jų reikalavimai "toliau nepilnos kultūrinės autonomijos nesiekia"⁵⁵.

Pati LDP 1904 m. pabaigoje - 1905 m. toliau tebebuvo draskoma jos vadovų - J. Bagdono, atstovavusio taikiems nuosaikiams ir bandžiusio primesti partijai "evoliucijos ir tautystės" principus⁵⁶ (faktiškai jo pozicija beveik nesiskyrė nuo nuosaikiųjų nepartinių, t.y. nuo "Vilniaus žinių" grupės pozicijos), J. Vileišio, siekusio derinti nelegalios veiklos ir legalaus darbo formas, kartu gynusio ir "tautos vienybės" idėją⁵⁷, bei P. Višinskio, kėlusio į pirmą vietą kovą dėl "tautinių politinių teisių"⁵⁸ - nuolatinių idėjinių nesutarimų. Pastaroji linija šiuo laikotarpiu buvo generalinė. Šios linijos atstovai buvo "autonomistų" suvažiavimų, vykusių Vilniuje 1904 m. gruodžio mėnesį ir 1905.05.19-21, iniciatoriai ir aktyvūs dalyviai. Tačiau iš esmės partija jau buvo virtusi siaura inteligentų organizacija, programiniu ir organizaciniu požiūriu dezorganizuota ir dėl to nepajėgianti vienyti nei visos Lietuvos inteligentijos, nei apskritai visos tautos interesų.

"Tautos vienybės" idėją nuo 1905 m. pradžios aktyviai pradėjo skleisti "Vilniaus žinios". Be abejo, joms, bent jau leidimo pradžioje, būtų galima prikišti menką profesinį lygį, vengimą nušviesti revoliucinius įvykius Rusijoje ir t.t., tačiau nereikia užmiršti, jog tai buvo legalus, caro valdžios cenzūrojamasis laikraštis. "Vilniaus žinių" redakcija jau 1905 m. pirmoje pusėje tampa Vilniaus lietuvių telkiančiu centru. 1905 m. caro valdžiai leidus tik du lietuviškus laikraščius (dar vienas - "Lietuvių laikraštis" -ėjo Peterburge), tik "Vilniaus žinios" galėjo pretenduoti į visuomenės nuomonės formuotojo statusą, nes nei "Varpas", nei "Ūkininkas", nei socialdemokratų spauda nebegalėjo konkuruoti su pirmuoju lietuvišku dienraščiu tiek medžiagos apimties, tiek tiražo atžvilgiu. (1905 m. "Vilniaus žinių" tiražas siekė 6 - 7 tūkstančius.)⁵⁹ Be to, "tautos vienybės" deklaravimas ir skelbimasis "bepartiniu" organu darė poveikį ir nepartinei inteligentijai, ir valstietijai.

Taigi "Vilniaus žinių" dienraštis, nors ir nepasizymėjęs aštrių socialinių ir politinių problemų kėlimu, o labiau akcentavęs legalią kultūrinę - šviečiamąją veiklą, 1905 m.

pamažu virto kultūrinės veiklos centru ir tautinės savimonės ugdytoju. Išėjus iš redakcijos P.Višinskiui ir J.Jablonskiui, laikraščio kryptį, be J.Vileišio, formavo J.Kriaučiūnas ir Pr.Klimaitis. 1905 m. vasarą atvykus į Lietuvą J.Basnavičiui⁶⁰, "Vilniaus žinios" įgijo ir savo ideologą. Nors jis ir neįėjo į laikraščio redakcijos sudėtį, tačiau palaikė su ja kuo glaudžiausius ryšius. Ilgas atotrūkis nuo Lietuvos reikalų ir orientavimasis į kultūrinę veiklą nulėmė gana šaltą J.Basnavičiaus sutikimą. Jo akcentuojamą tautiškumą "kairieji" (LDP ir LSDP nariai) suprato vos ne kaip siekimą propaguoti "pasenusias "Aušros" idėjas". Šiaip ar taip, J.Basnavičiui, labiau linkusiam į kultūrinę - mokslinę veiklą, legalios "Vilniaus žinios" buvo kur kas parankesnės nei užsienyje leidžiami lietuvių demokratų laikraščiai. Kita vertus, pats J.Basnavičius turbūt neturėjo alternatyvos, nes LDP taktikos pakitimai jam buvo nepriimtini.

Apie "Vilniaus žinių" dienraštį, be minėtų asmenų, susitelkė dauguma buvusių "Dvylikos Vilniaus apaštalių" draugijos narių, taip pat kiti asmenys: M.Davainis - Silvestravičius, T.Kašuba, J.Daujotas, K.Stiklius ir kt. Ši "Vilniaus žinių" grupė, turėdama nemenką intelektualinį potencialą, palyginti plačias kultūrinės - organizacinės veiklos galimybes, didelėmis lėšomis disponuojantį mecenatą - P.Vileišį, taip pat "tautos ideologą" J.Basnavičių, anksčiau ar vėliau turėjo išsikristalizuoti į politinę grupuotę. 1905 m. spalio mėnesio visuotinis streikas ir spalio 17(30) d. caro manifestas tik pagreitino šį procesą.

Nors tiesioginių įrodymų lyg ir nėra, iš "Vilniaus žiniose" 1905 m. spalio ir lapkričio mėnesį pateiktos medžiagos, Didžiojo Vilniaus seimo parengiamųjų posėdžių protokolų, taip pat TLDP narių ir Didįjį Vilniaus seimą organizavusių asmenų sugretinimo⁶¹ akivaizdu, jog TLDP kūrėsi Didžiojo Vilniaus seimo parengiamojo darbo periodu.

Lietuvių suvažiavimo idėja, kaip žinoma, taip pat priklauso "Vilniaus žinių" dienraščio aplinkai. Tą idėją, vienais dūmenimis ir jo paties liudijimu, iškėlė J.Basnavičius⁶², kitais - J.Kriaučiūnas⁶³. Pažymėtina ir tai, kad idėja sušaukti vadinamąjį lietuvių kongresą Vilniuje kilo 1905 m. spalio 9(22) d., t.y. daugiau kaip prieš savaitę iki spalio 17(30) d. caro manifesto paskelbimo. Todėl V.Kapsuko mintis, jog "Vilniaus žinios" tik po spalio 17(30) d. manifesto paskelbimo ir spalio mėnesio visuotinio politinio streiko

buvo priverstos aktyviau nušviesti revoliucinius įvykius⁶⁴, ne visai tiksliai. Nuosaikiųjų liberalų taktika priklausė nuo politinės situacijos. Turint galvoje jų orientaciją į kultūrinę - šviečiamąją veiklą, taip pat ypač po lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo, legalias tos veiklos formas, apskritai sunku nuosaikiuosius liberalus apkaltinti keliaklupsčiavimu prieš caro valdžią. 1905 m. spalio 17(30) d. manifestas faktiškai jiems atpalaidavo rankas, leido derinti kultūrinę ir legalią politinę veiklą. Demokratinių laisvių ir teisių deklaravimas negalėjo nepaskatinti inteligentijos ir liaudies aktyvumo. Kartu susilpnėjo ir cenzūra. Tačiau, kita vertus, suaktyvėjo svetimtautė buržuazija ir revoliucinė socialdemokratija. Politinė situacija reikalavo neatidėliotinai deklaruoti etnopolitinius siekius, juo labiau; kad į politinę areną buvo aktyviai keliamas Lenkijos autonomijos klausimas, susilaukęs Rusijos liberalinių sluoksnių pritarimo 1905 m. rugsėjo ir spalio mėnesiais vykusiuose Rusijos žemietijų suvažiavimuose*. Tuo tarpu LDP (K.Griniaus, P.Višinskio, J.Bielskio) pastangos išjudinti Lietuvos autonomijos reikalus šiuose forumuose pritarimo nesusilaukė, buvo bevaisės⁶⁵. Vis labiau aiškėjo, jog būtinos akcijos, deklaruojančios lietuvių tautos subrendimą politiniam gyvenimui. LDP ir LSDP, iki pat 1905 m. antros pusės stovėjusios nacionalinio judėjimo priešakyje, dar tų pačių metų pavasarį ir vasarą bandė tarpusavyje derinti savo veiklos programas⁶⁶, netgi numatyta sušaukti Vilniaus seimą ir tam reikalui sukurtas komitetas⁶⁷. Tačiau jis veikė neaktyviai, ir jokių konkrečių priemonių minėtiems tikslams įgyvendinti nebuvo imtasi. Tuo tarpu nuosaikieji liberalai, įsisąmoninę politinių jėgų, o kartu ir visos tautos konsolidacijos būtinumą, ieškojo būdų, kaip tai įgyvendinti. Dideles viltis jie siejo su lietuvių suvažiavimu Vilniuje. Todėl "Vilniaus žinių" grupė, savo laikraštyje skelbusi "tautos vienybės" idėjas ir siekusi sudaryti bendrą veikimo programą, 1905 m. spalio - lapkričio mėnesiais pamažu tampa reikšminga politine jėga. Didžiojo Vilniaus seimo parengiamuosiuose posėdžiuose ši "nepartinė grupė" neretai sudarė du trečdalius visų dalyvavusiųjų. Tarp aktyviausiųjų aptinkame vis tas pačias pavardes: J.Basanavičiaus,

* Šiuose projektuose Suvalkų gubernijos lietuviškos žemės buvo priskiriamos lenkų autonomijai.

kun. J. Ambraziejaus, J. Kriaučiūno, Pr. Klimaičio, J. Kauno, T. Kašubos, kun. St. Stakelės, M. Davainio - Silvestravičiaus, V. Urbonavičiaus ir kt.⁶⁸ Šaukiamo lietuvių suvažiavimo Vilniuje Organizacinį komitetą, išrinktą X. 19(XI. 1), sudarė 15 narių*, iš kurių po du atstovavo LDP (P. Višinskis, F. Bortkevičienė) ir LSDP (V. Sirutavičius, A. Domaševičius), likusieji 11 buvo nepartiniai⁶⁹. Jie ir atstovavo nuosaikiųjų liberalų sparnui, besigrupavusiam apie "Vilniaus žinias". Septyni iš jų (J. Basanavičius, J. Kriaučiūnas, M. Davainis - Silvestravičius, kun. St. Stakelė, kun. J. Ambraziejus, V. Urbonavičius, A. Vileišis) kiek vėliau tapo TLDP nariais (žr. toliau p. 99). Į Organizacinį komitetą (toliau - OK) atsisakius įeiti V. Sirutavičiui ir A. Domaševičiui, buvo išrinkti dar du nuosaikieji - P. Vileišis ir kun. J. Kukta*, o vietoj X. 27(X. 9) pasitraukusio iš OK P. Višinskio LDP išskėlė J. Vileišį⁷⁰. Taigi "Vilniaus žinių" grupės pozicijos OK dar labiau sustiprėjo. Ji daugiausia ir prisidėjo prie Seimo programos parengimo⁷¹.

Pirmuoju tautinių demokratų programiniu dokumentu galima laikyti 1905 m. spalio pabaigoje - lapkričio pradžioje parengtą ir lietuvių susirinkimo Vilniuje Rusijos Ministrų Tarybos Pirmininkui gr. Vitei adresuotą Memorandumą⁷². Jį pasirašė J. Basanavičius, D. Malinauskas, J. Ambraziejus ir M. Davainis - Silvestravičius, t. y. vieni iš aktyviausių būsimos TLDP veikėjų. Svarstant Memorandumą dalyvavo ir kiti "Vilniaus žinių" grupės nariai: T. Kašuba, St. Stakelė, V. Urbonavičius, P. Vileišis, J. Kriaučiūnas, P. Matulionis, E. Vileišienė, A. Vileišis, Pr. Klimaitis, J. Kaunas; taip pat LDP nariai: L. Gira, J. Jablonskis, J. Gabrys - Paršaitis, V. Pauliukonis, O. Pleirytė ir kt.⁷³ Memorandume, kuris marksistinėje istoriografijoje vertinamas kone kaip caro tarnų raštas⁷⁴, faktiškai buvo suformuluoti tiek Didžiojo Vilniaus seimo nutarimų, tiek būsimos TLDP programos projekto metmenys*. Memorandumas reikalauja Lietuvos autonomijos, demokratinių laisvių, prijungti dalį Suvalkų gubernijos prie

* P. Višinskis, F. Bortkevičienė, V. Sirutavičius, A. Domaševičius, J. Basanavičius, J. Kriaučiūnas, M. Davainis - Silvestravičius, kun. St. Stakelė, kun. J. Ambraziejus, V. Urbonavičius, A. Vileišis, G. Landsbergis - Žemkalnis, kun. P. Jakubėnas, G. Sapkauskaitė ir J. Baronas.

* P. Vileišis vėliau tapo TLDP nariu.

* Kartu Memorandumas buvo visų 1904 - 1905 m. caro valdžios pareigūnams adresuotų peticijų koncentruota išraiška.

autonominės Lietuvos, lietuviškos mokyklos ir t.t.⁷⁵. Ir vis dėlto, nenustžengiant nuosaikiųjų liberalų taktikos pagrindiniams principams, tebetikint carizmo pozicijų tvirtumu, Memorandume buvo pripažįstama aukščiausia Rusijos monarcho valdžia⁷⁶. Tai sukėlė kai kurių darbinės grupės narių nepasitenkinimą. Kaip tik dėl to iš organizacinio komiteto išėjo P.Višinskis⁷⁷, nepritarė Memorandumui ir J.Jablonskis⁷⁸. Įgyvendinti iškeltus reikalavimus tokios valdymo formos sąlygomis nebuvo galima. Revoliucinė situacija diktavo griežtesnę poziciją carizmo atžvilgiu. Tačiau, kita vertus, reikalavimas, kad monarchas nevengtų LDK titulo⁷⁹, jį tvykdžius, būtų reiškęs ir tam tikrą, nors ir nominalų, Lietuvos valstybingumo pripažinimą.

M.Riomeris taip pat pripažįsta, jog po spalio 17 d. manifesto paskelbimo "Vilniaus žiniose" vyravo radiklios nuotaikos, jautėsi simpatijos revoliucijai⁸⁰. Galbūt nesuklysimė patikslindami, kad, keičiantis politinei situacijai, keitėsi ir nuosaikiųjų liberalų taktika. Matyt, revoliucinių tvykių sukuryje, ieškant bendrų lietuvių tautinį judėjimą vienijančių momentų, ne visada buvo paisoma tradicinio susiskirstymo į dešiniuosius ir kairiuosius. Pranešimas "Vilniaus žiniose" apie šaukiamą lietuvių suvažiavimą Vilniuje⁸¹ išjudino visą Lietuvą, visus lietuvių tautos luomus ir visas partijas. Galų gale sutiko dalyvauti ir LSDP, be kita ko, parengusi turbūt radikaliausią suvažiavimo programą⁸².

Didelė dalis rašiusiųjų apie Didįjį Vilniaus seimą pripažįsta lemiamą "tautininkų" (kitur jie vadinami "nepartiniais" arba "Vilniaus žinių" grupe) vaidmenį jį organizuojant⁸³. Seimas, be abejo, buvo kur kas revoliucingesnis nei tikėjosi jo organizatoriai, ir prie to labiausiai prisidėjo LSDP, aštriai kėlusį žemės ir darbininkų klausimą bei propagavusį revoliucinės kovos metodus, pasisakiusį net už ginkluotą kovą⁸⁴. Konstruktyvūs buvo LSDP pasiūlymai siekiant garantuoti Didžiojo Vilniaus seimo veiksmingumą; iškelti klausimai dėl jo kompetencijos ir dėl tolesnių konkrečių veiksmų plėtojant tautinę revoliuciją Lietuvoje⁸⁵. Tautinis klausimas buvo Didžiojo Vilniaus seimo kertinis akmuo, galų gale išsprendęs atskirų partijų ir

politinių grupuočių prieštaravimus, privertęs eiti į kompromisą net LSDP. Todėl, nepaisant socialiniais - ekonominiais klausimais radikaliose pozicijose stovėjusios LSDP pastangų, iniciatyvą išlaikė seimo sumanytojai ir jo nutarimai buvo kur kas artimesni minėto Memorandumo ir kiek vėliau parašyto TLDP programos projekto dvasiai.

Didysis Vilniaus seimas buvo esminis posūkis lietuvių tautiniame judėjime, parodęs aukštą lietuvių tautinės savinonės lygį ir tautos subrendimą politiniam gyvenimui. Lietuvos politinės autonomijos deklaravimas ir reikalavimas priskirti dalį Suvalkų gubernijos tai autonomijai reiškė, jog lietuvių tauta etnopolitiškai galutinai imama skirti nuo Lenkijos, t.y. tās skirtumas deklaruojamas. Etnopolitinė tendencija, išryškėjusi XIX a. bendrų su lenkais sukilimų metu⁸⁶, bet nuo pat 1883 m. lietuvių visuomeninėje mintyje gana retai išskildavusi į paviršių, įgavo modernų tautinį pavidalą ir tapo realia deklaracija. Didysis Vilniaus seimas suvaidino didžiulį vaidmenį toliau politizuojant lietuvių tautinį judėjimą, fiksavo didesnę idėjinę - politinę susiskaidymą į atskiras grupes. Tačiau šis susiskaidymas dar nereiškė, jog tarp atskirų grupių iškilo esminių prieštaravimų. Anaipol, tautos politinių jėgų diferencijavimasis leidžia kalbėti apie jos subrendimą politiniam gyvenimui. Atsiskleidus politinių grupuočių idėjinėms platformoms, atsirado galimybė jas derinti, ieškoti bendrų veiklos formų, juo labiau, kad jas determinavo bendri tautinio judėjimo uždaviniai. Didžiojo Vilniaus seimo metu kūrėsi Lietuvių krikščionių demokratų sąjunga, Lietuvos valstiečių sąjunga, nominaliai buvusi LDP padaliniu. Tuojau po Seimo įvyko ir TLDP steigiamasis susirinkimas^{*87}. Jame "Vilniaus žinių" grupė, atlikusi didelį organizacinį darbą sušaukiant Didįjį Vilniaus seimą, išformino kaip politinę partiją. Sprendžiant iš susirinkimo protokolo, faktiškai net nebuvo slepiamas "Vilniaus žinių" grupės siekimas sukurti organizaciją

* Žinoma, kad susirinkime dalyvavo J.Basanavičius, P.Viležis, Pr.Klimaitis, A.Vileišis, E.Vileišienė, D.Malinauskas, kun.J.Ambraziejus, J.Daujotas, J.Kaunas, J.Krlaučiūnas, T.Kašuba, A.Vėgelė, K.Strazdas, P.Matulionis, kun.St.Stakelė ir V.Urbonavičius. Dalyvių galėjo būti ir daugiau, bet apie tai duomenų nerasta.

Didžiojo Vilniaus seimo nutarimams įgyvendinti: "Lapkričio mėn. 27 d. 1905 m. 6 val. po pietų p.dr.Basanavičius atvėrė susirinkimą sušauktą įsteigimui organizacijos apgynimui Lietuvos tautos reikalų; nesa Lietuvių suvažiavimas Iapkričio 21 ir 22 d. parodė didį tokios organizacijos reikalingumą"⁸⁸. Tačiau iš šios formuluotės nėra visiškai aišku, ar TLDP minėtas priedermes - Didžiojo Vilniaus seimo nutarimus - sieks įgyvendinti tik kaip viena iš politinių partijų jai priimtiniomis priemonėmis, ar ji pretenduoja į Seimo nutarimų įgyvendinimo koordinatoriaus vaidmenį. Trūkstant tikslesnių duomenų, šią problemą, be abejo, galime spręsti tik hipotetiškai.

Kaip minėta, jau Memorandumo gr.Vitel tekste pastebime svarbiausius būsimosios TLDP programinius teiginius. Steigiamojo susirinkimo dieną, t.y. 1905.XI.27(XI.10), "Vilniaus žiniuose" pasirodo J.Basanavičiaus straipsnis "Apie įsteigimą tautiškai demokratiškos lietuvių partijos". Pažymėtina, kad diskusijoje dėl partijos pavadinimo dalyvavusiųjų pasiūlyti variantai iš esmės nesiskyrė: P.Vileišio (Tautiška Lietuvos demokratija), Pr.Klimaičio (Tautiška demokratiškoji Lietuvos partija), D.Malinauskio (Lietuvių demokratų vienybė) ir J.Basanavičiaus (Tautiškoji lietuvių demokratų partija) pasiūlymai⁸⁹ rodo, kad partijos pavadinimo galutinė redakcija tebuvo formalumas, nes kiekvienas iš tų keturių variantų žymėjo tas pačias etnopolitines tendencijas. Vadinasi, dar iki Steigiamojo susirinkimo tautinių demokratų siekiai buvo svarstomi ir turbūt daugeliu klausimų buvo prieita vieningos nuomonės, o susirinkimui J.Basanavičius jau buvo parengęs ir įstatus⁹⁰. Partijos taktikos klausimai taip pat nesukėlė didelių ginčų. P.Matullionio užklauskimas⁹¹ dėl santykių su kitomis Lietuvos tautomis ir partijomis, matyt, siejosi su nuosaikiųjų liberalų statuso pasikeitimu: visuomeninė politinė srovė išiformina kaip partija. Ir toliau buvo laikomasi legalios veiklos linijos, tačiau kultūrinė - šviečiamoji veikla jau akivaizdžiai pajungiama konkreitiems politiniams tikslams įgyvendinti. Tai liudija tiek Memorandumo tekstas, tiek paties Didžiojo Vilniaus seimo organizavimas. Visa tai patvirtina, jog partiją įkurti buvo rengiamasi dar prieš Didįjį Vilniaus seimą, o pastarasis, jo išskelti uždaviniai įkūrimą tik pagreitino.

Aukščiausio revoliucinio paklimo laikotarpiu idėjiškai susiskaldžiusioms pagrindinėms to meto lietuvių visuomenės politinėms jėgoms (liberalams, socialdemokratams, klerikalams) Didžiajame Vilniaus seime pavyko priimti kompromisinius nutarimus, kuriems buvo siekiama sudaryti bendrą tautos frontą, sutelkiant visus opozicinius sluoksnius. Tačiau jų įgyvendinimui, kontrolei ir koordinavimui skirtingai nuo Latvijos valstiečių delegatų suvažiavimo 1905.XI.19, kur tais sumetimais buvo sudarytas Valsčių delegatų centrinis biuras Rygoje⁹², jokios panašios organizacijos Lietuvoje sukurta nebuvo. Tačiau negalime atmesti galimybės, jog buvo bandoma steigti tokia organizacija po Didžiojo Vilniaus seimo. Juolab kad toks centras galėjo padėti spręsti tuomet labai aktualią lietuvių bendradarbiavimo su tautomis, kovojančiomis prieš carizmą, problemą. Šiuo požiūriu gana reikšmingi buvo bandymai užmegzti ryšius su latvių tauta.

Lietuvių ir latvių bendros kovos prieš carizmą klausimai aptariami O.Pleirytės straipsnyje, išspausdintame "Vilniaus žiniose"⁹³, Didžiojo Vilniaus seimo organizacinis komitetas į seimo dienotvarkę įrašo Lietuvos latvių klausimą⁹⁴, seime M.Davainis - Silvestravičius rengiasi skaityti referatą "Apie vienybę su latviais"⁹⁵, o TLDP steigiamasis susirinkimas nutaria išrinkti pasiuntinius "į Latvių tautą susišnekėti dėl bendros kovos už laisvę ir autonomiją"⁹⁶. Jais išrenkami J.Basanaivičius, J.Vileišis, D.Malinauskas, J.Daujotas ir J.Ambraziejus*. Dėl prasidėjusių po Didžiojo Vilniaus seimo represijų TLDP atstovams, matyt, išvykti nepavyko, tačiau pati tendencija susilaukia dėmesio, juo labiau, kad to paties steigiamojo susirinkimo metu J.Kriaučiūnas ir J.Basanaivičius pataria savo bendraminčiams įsiforminti kaip politinei partijai, nes "yra reikalingas partijos vardas kai kuriems neatidedamiems reikalams ir kaip susižinojimui su latviais"⁹⁷. Reikšminga, jog TLDP, teigdama apie būtinus ryšius su latviais ir ketindama siųsti atstovus į "Latvių tautą", lyg ir pretenduoja atstovauti savo tautai. Turbūt ne antraeilis dalykas buvo ir akcentuotas būtinumas neatidėlioti partijos steigimo. Juk kitą dieną po TLDP steigiamojo

* Vienybę su latvių tauta deklaravo ir LDP, tačiau faktų apie konkrečius bandymus užmegzti su ja ryšius neaptikta.

susirinkimo - lapkričio 29-ąją (gruodžio 11) "Vilniaus žinių" redakcijoje buvo sušauktas lietuviškų partijų susirinkimas dėl vienybės kovoje prieš esamą santvarką⁹⁸, ir turbūt tautiniai demokratai šlame susirinkime norėjo dalyvauti jau kaip politinė partija. Tačiau, J. Basanavičiaus liudijimu, šis susirinkimas "liko be pasekmių, socialdemokratams į tai nelinkstant"⁹⁹. TLDP, turėdama savo rankose faktiškai vienintelį veiksmingą lietuvišką laikraštį, matyt, pretendavo į lietuvių tautinio judėjimo koordinatorės vaidmenį. Čia galbūt ir slypi nesutarimų su LSDP minėtame susirinkime šaknys. LSDP, būdama gausiausia partija ir turėdama stiprią organizacinę struktūrą, be to, pasiryžusi panaudoti kovai prieš carizmą radikaliausias priemones, nenorėjo užleisti pozicijų revoliuciniame judėjime, kuriame tautinis klausimas buvo pats svarbiausias. Be to, lapkričio 23 (gruodžio 6) d., t.y. rytojaus dieną po Didžiojo Vilniaus seimo, LSDP, nepatenkinta seimo nutarimais, sušaukė savo šalininkų suvažiavimą, kuriame buvo nutarta imtis radikalių priemonių šiems nutarimams įgyvendinti, netgi griebtis ginkluotos kovos. Tai neatitiko TLDP legalios kovos metodų, tačiau turbūt, keičiantis politinei situacijai, TLDP darė kai kurių nuolaidų. "Vilniaus žinios", netituluotas TLDP organas, 1905 m. lapkričio - 1906 m. vasario mėnesiais nė karto nepasisakė prieš ginkluotas akcijas Lietuvos kaime. Galimas daiktas, jog TLDP, tiesiogiai nepasisakydama prieš socialdemokratų, nepavykus tapti koordinaciniu tautinio judėjimo centru, tikėjosi išlaikyti idėjinio - politinio vadovo vaidmenį. Kaip jau kalbėta, šias mintis galima priskirti hipotetinėms, tačiau analogiška išvada peršasi analizuojant TLDP programos projektą (žr. toliau P. 106.).

Taigi 1905 m. spalio ir lapkričio mėnesiais "Vilniaus žinių" grupė, pasinaudojusi palankia politine situacija, suorganizavo lietuvių suvažiavimą Vilniuje, šiuo periodu tapdama politine jėga, bandančia telkti lietuvių tautą. Netrukus po Didžiojo Vilniaus seimo nuosakieji liberalai įkuria TLDP, turėjusią prisidėti prie šio seimo nutarimų įgyvendinimo. Tikėtina prielaida, jog TLDP 1905 m. pabaigoje - 1906 m. pradžioje siekė vadovauti lietuvių tautiniam judėjimui. Trūkstant faktinės medžiagos, lieka neaišku, ar ji pretendavo į koordinacinio centro, ar idėjinio - politinio vadovo vaidmenį.

TLDP programiniai siekliai

TLDP programos projekto analizė, be abejojimo, reikalauja atskiros studijos, tačiau, autorių nuomone, šiame darbe pravartu aptarti bent jau esminius partijos veiklos orientyrus. Priešingu atveju būtų neįmanoma polemizuoti dėl TLDP reikšmės ir vietos lietuvių tautiniame judėjime.

TLDP programos, kaip ir kitų dokumentų (manifesto, įstatų, atsišaukimų), autorius buvo J. Basanavičius. Šios programos pagrindiniai principai jau suformuluoti minėtame J. Basanavičiaus straipsnyje, išspausdintame "Vilniaus žiniuose" 1905. XI. 27 (XII. 10). Tačiau dėl represijų, prasidėjusių po Didžiojo Vilniaus seimo, programinių dokumentų rengimas turbūt komplikavosi, nes šis darbas reikalavo kolegialumo, o dauguma partijos narių slapstėsi. J. Basanavičius, stengdamasis išvengti policijos persekiojimo, kurį laiką gyveno Kaune. Čia 1906 m. vasario 13 - 17 (vasario 26 - kovo 2) d. jis ir parašė "plačią" TLDP programą¹⁰⁰. Matyt, labai skubėta, nes TLDP rengėsi dalyvauti rinkimuose į I Valstybės dūmą (tarp kitko, reikia pažymėti, jog ši programa parengta TLDP Vilniaus ir Kauno kuopų svarstytos ir priimtos trumposios programos pagrindu¹⁰¹)*. Bet partijos suvažiavimo surengti nebesuspėta, ir galutinės redakcijos programa nesulaukė. Dėl šių priežasčių, lyginant ją su beveik tuo pačiu metu parengtomis LSDP (1905) ir ypač LDP (1906. III. 4) programomis, krinta į akis neišbaigta jos struktūra, neapibrėžtos kai kurių paragrafų formuluotės (skyriuose "Tautos sveikata", "Tautos apšvieta", "Karumenės dalykai"). Tačiau apskritai didesnė programos dalis turi konstitucinę išraišką.

Pastudijavus TLDP programą, atrodo, jog pagrindiniai jos punktai pakartoja LDP ir LSDP programų postulatus: Lietuvos politinė autonomija, demokratiniai valdymo ir savivaldos principai, lietuvių kalbos ir apskritai tautinės

* Rastas tik šio dokumento fragmentas (MACB RS, F. 27. Vž.- 9).

kultūros gynimas ir t.t.¹⁰². Ir tai visai natūralu, nes jie išplaukė iš bendros to meto nacionalinio judėjimo programos, kurią koncentruotai išreiškė Didžiojo Vilniaus seimo nutarimai. Vis dėlto kai kuriais akcentais ši programa išsiskyrė iš anksčiau minėtų, ir visų pirma keldama aukščiau kitų "tautos vienybės" idėja, etnokultūrinius pradus laikydama tautos išlikimo, egzistavimo ir vystymosi pagrindu. Kova su nutautimu, dėl tautos savitumo išsaugojimo, turėjo tapti nuolatinio besikuriančios partijos uždaviniu. Jo sėkmės garantu buvo laikomas demokratinių valdymo principų įgyvendinimas ir visų pirma Lietuvos politinės autonomijos realizavimas¹⁰³.

Pačiame TLDP programos projekte, priešingai LDP ir LSDP programoms, nebuvo išskirti partijos artimiausi ir tolesni tikslai, o visas dėmesys sutelktas į Lietuvos autonomijos dalykus. Tačiau tai nereiškė, kad partija nekėlė nepriklausomos valstybės idėjos. TLDP programos projektą svariai papildė Manifestas, kuris ir turėjo būti išspausdintas greta TLDP programos¹⁰⁴. TLDP veikloje "tuolaikiniu pereinamu tikslu" turėjo tapti Lietuvos autonomija etnografinėse ribose, sujungta su Rusija federaciniais ryšiais¹⁰⁵. Ten pat aiškiai pabrėžiama, jog "[...] partija žada pirmiausiai atgaivinti tarp žmonių viltį, kad lietuviai galėsią politiškai atsigaivinti, už savo tautystės teises kovoti ir įsteigti sau, kaip ir šenovėje kad buvo, savistovią ateitėje valstiją"¹⁰⁶. Dar ryškiau tautinės valstybės idėja užfiksuota kitoje formuluotėje, kur pažymėta, kad valstybė galėtų garantuoti sėkmingą kultūrinį ir ekonominį vystymąsi tik tada, kada "... pati tauta taptų viršiausiuoju savo krašto valdytoju ir pati galėtų savo likimą kreipti ir tvarkyti. TLD partija pasirūšo kovoti už pilną įkūnijimą šito demokratijos principo Lietuvoje, idant valstija kuo geriausiai galėtų gyveniman įvykdinti, realizuoti paminėtąjį principų siekį"¹⁰⁷. Vadinasi, tautos suverenumas suprantamas kaip absoliutus demokratijos principas ir kaip vienintelė priemonė normaliai jos egzistencijai.

Aptariant Lietuvos autonomijos reikalus, jos garantais programoje buvo nurodomi "Rusijos valstijos įstatymai", kurie turėjo būti priimti "visos valstijos steigiamajame seime"¹⁰⁸. Toliau programoje plačiai išdėstytos autonominės savivaldos ir centro vykdomosios valdžios funkcijos. Centrinei valdžiai buvo paliekama aukščiausios valdžios

funkcijos bendroje valstybėje, užsienio reikalų atstovavimas, valstybinių mokesčių sistemos tvarkymas, pinigų leidimas, kariuomenės reikalai (lietuvių karinę tarnybą turėjo atlikti autonomiškos Lietuvos ribose), vyriausiojo teismo funkcijos (pastaboje pažymėta, kad prie Senato turi būti įkurtas specialus Lietuvos skyrius)¹⁰⁹. Autonominės Lietuvos seimas turėjo nustatyti vietinės savivaldos formas ir kompetenciją, mokesčius vietos reikalams; buvo numatyta, kad jis galės disponuoti Lietuvai skirta biudžeto dalimi, spręsti įvairius kultūrinio gyvenimo klausimus ir kt.¹¹⁰. Siekiant apsisaugoti nuo centrinės valdžios diktato, viename iš programos paragrafų nurodoma, kad centrinės įstaigos privalės tvirtinti visus autonominės Lietuvos seimo priimtus įstatymus, pateiktus tris kartus ta pačia forma¹¹¹. Šiomis detalėmis TLDP programos projektas gana artimas LDP antrajai (1906) programai, tik pastarosios formuluotės kur kas nuoseklesnės. Kai kurie momentai radikalesni TLDP programoje (pavyzdžiui, labiau apribota centrinės valdžios organų kompetencija)¹¹², kiti - LDP programoje (pavyzdžiui, aiškiau ir tiksliau suformuluotos demokratinės teisės ir laisvės)¹¹³. Panašiai nusakomos ir autonominės Lietuvos ribos, tiktai LDP programoje jos nurodytos preciziškiau¹¹⁴.

TLDP programos skirsnių "Tautos apšvieta", "Sociališka politika", "Teismaš", "Karumenės dalykai" teiginiai taip pat iš esmės identiški LDP programos analogiškų skirsnių formuluotėms.

Peržvelgus tautinių demokratų programinius dokumentus (Memorandumą gr.Vitei, Manifestą, Programos projektą, įstatus, atsišaukimus ir kt.), negalima nepastebėti, jog pagrindiniais postulatais jie tarpusavyje neprieštarauja. Turint galvoje, jog visų žinomų dokumentų autorius buvo J.Basanavičius, problema, rodos, iš karto turėtų atkristi. Tačiau, kita vertus, šie dokumentai juk buvo svarstomi ir priimami, be abejonės, kolegialiai, o dauguma TLDP narių turėjo didžiulę dalyvavimo tautiniame judėjime patirtį. Be to, TLDP programiniai dokumentai dauguma savo postulatų buvo nuoseklus nuosaikiųjų liberalų kultūrinės - šviečiamosios veiklos tęsinys. 1905 m. tautinės revoliucijos laikotarpiu etnokultūrinės veiklos orientyrai iš esmės nepakito - tautos kultūros puoselėjimas ir toliau buvo

laikomas jos egzistencijos pagrindu*. Todėl visiškai teisėtai kyla klausimas, kaip paaiškinti nuosaikiųjų liberalų posūkį į politinę veiklą 1905 m. pabaigoje - 1906 m. pradžioje. Juk šitoks taktikos pasikeitimas lyg ir prieštaravo jų kultūrinės - šviečiamosios veiklos tradicijoms, pradėjusioms formuotis dar XIX a. paskutinio dešimtmečio pradžioje. Į šį klausimą, be abejo, negalima atsakyti vienareikšmiškai, tačiau tokį jų pozicijos dalinį pasikeitimą greičiausiai nulėmė tautos vienijimo uždaviniai ("tautos vienybės" principo įgyvendinimas): "T.L.D. partija ketina kovon sutraukti ir suvienyti medegiškąs ir intelektuališkas tautos spėkas, budinti tautiškąją žmonių sąmonę, sužadinti tautiškosios vienybės ir solidariškumo jausmus ir remti tautiškuosius lietuvių reikalus"¹¹⁵. Iš esmės keičiantis politinei situacijai, keitėsi ir tautinių demokratų taktika.

Jau susiorganizavusių į politinę partiją tautinių demokratų taktikos klausimai programiniuose dokumentuose atskleidžiami labai šykščiai. Tik viename iš paragrafų, kalbant apie demokratinio autonominio valdymo Lietuvoje įvedimą, pažymėta: "T.L.D. partija eis drauge su visomis lietuvių ir tomis rusų politiškoms partijomis, kurios nori ir žada siekti to paties tikslo"¹¹⁶. Panašiai buvo teigiama ir TLDP steigiamojo susirinkimo metu¹¹⁷. Siekiant įgyvendinti partijos artimiausius ("pereinamuosius") uždavinius, buvo deklaruojamas parlamentinis veikimas, kuris sietas su konstitucinio valdymo visoje Rusijoje įvedimu¹¹⁸. Programiniuose dokumentuose neretai vartojamas ir "kovos" terminas¹¹⁹, bet konkretūs šios kovos būdai ir priemonės nebuvo aptariami. Šia prasme nuosaikieji liberalai liko ištikimi savo ankstesnei linijai. Kaip matyti iš Manifesto¹²⁰, taip pat J. Basanavičiaus straipsnio "Vilniaus žiniose"¹²¹, TLDP nesiekė išeiti už "realios" politikos rėmų. Tačiau šie rėmai revoliucijos laikotarpiu smarkiai išsiplėtė - tautos vienijimo uždaviniai determinavo ne tik etnokultūrinį, bet jau ir etnopolitinį TLDP deklaracijų pobūdį.

* Lietuviškos spaudos draudimo panaikinimas 1904 m. faktiškai reiškė oficialų lietuvių tautos egzistavimo pripažinimą de facto, todėl nuo 1904 m. atsirado tik naujos, kur kas palankesnės kultūrinės - organizacinės veiklos galimybės, o svarbiausi kultūrinės veiklos uždaviniai liko tie patys.

TLDP atvirai nestojo prieš kitas partijas, bet stengėsi būti virš jų, jungdama savo programoje bendrus to meto politinių ir kultūrinių organizacijų reikalavimus, sąmoningai vengdama fiksuoti tuos momentus, kurie galėjo skaldyti tautą. Todėl programoje nebuvo išryškėjusi partijos klasinė nuostata, liko neaiškus agrarinio klausimo sprendimas (beje, ir kitos to meto lietuvių partijos, tarp jų ir LSDP¹²², šiuo klausimu aiškios pozicijos nepateikė). Žiūrint iš nacionalinio judėjimo pozicijų, ši TLDP platforma, be abejo, buvo pažangi. Tik klasinės proletariato sąmonės požiūriu ji atliko konservatyvų vaidmenį. Beje, agrarinį klausimą buvo bandoma spręsti, tačiau bendros platformos parengti nespėta. Kaip matyti iš pastabų TLDP programos projekto parašėse, vieningos nuomonės tarp partijos narių nebuvo. Programos projekto autoriaus J. Basanavičiaus nuomone, reikėjo sudaryti bendrą žemės fondą ir iš jo pardavinėti "prieinama kaina" žemę mažžemiams ir bežemiams valstiečiams. Į šį fondą neapmokamai turėjo būti nusavintos majoratų, vienuolynų, caro valdžios pareigūnams priklausančios žemės ir už minimalią kainą, matyt, valstybės lėšomis, išpirtos viršijančios nustatytą maksimumą (250 - 300 ha) pavienių dvarininkų žemės¹²³. Neatpažintas programos projekto pastabų autorius pasisako už žemės, kaip privatinės nuosavybės, neliečiamybę, abejoja, ar valstiečiai pajėgs tą žemę pirkti¹²⁴.

Panagrinėjus programos projekto skyrius "Ekonomijos ir finansų politika"¹²⁵ ir "Sociališka politika"¹²⁶, aiškėja, kad TLDP, nors atvirai ir nedeklaruodama, savo socialinę bazę matė valstietijoje, kaip lietuviškiausiam to meto socialiniame sluoksnyje. Faktiškai toks vertinimas neprieštaravo "tautos vienybės" idėjai, nes atspindėjo realiai susiklosčiusią krašto sociokultūrinę situaciją. Kita vertus, stebina gana kategoriškai neigiami Lietuvos dvarininkijos socialinio - ekonominio statuso vertinimai¹²⁷, faktiškai eliminavę TLDP dialogą su šiuo luomu, nors kituose dokumentuose¹²⁸ ir praktinėje veikloje (rinkimuose į I Valstybės dūmą)¹²⁹ ieškoma bendrų sąlyčio taškų. Nuoseklios linijos šiuo klausimu, kaip matyti, nebuvo, tačiau "tautos vienybės" principas anksčiau ar vėliau turėjo nulemti konstruktyvų šios problemos sprendimą.

Kaip jau užsiminta, TLDP reikalavimai politinėje plotmėje iš esmės nesiskyrė nuo kitų lietuviškų partijų, tačiau šių

reikalavimų argumentacija specifinė (tiesa, ji neprieštaravo V.Kudirkos "Varpo" tradicijoms). Programos projekto autorių supratimu, politinės nepriklausomybės projektų įgyvendinimas tėra priemonė tautos egzistencijai, nes pati tauta yra sau tikslas. Jos "kultūriškoji ir ūkiškoji gerovė"¹³⁰ tiksliausiai ir apibūdina šį tikslą. Šie kultūriniai tautos uždaviniai programiniuose TLDP dokumentuose pakankamai detaliuoti¹³¹. Ypač akcentuojamas lietuvių kalbos, kaip svarbiausios kultūrinės vertybės, gynimo lozungas. Programoje pasisakoma už lietuvių kalbos, kaip pagrindinės kalbos, vartojimą visose administracijos, teismo ir kitose įstaigose autonominės Lietuvos teritorijoje. Taip pat numatyta atsižvelgti ir į kitataučių interesus, suteikiant teisę, kur jų yra dauguma, valdžios įstaigose vartoti "savo kalbą", o susikalbėjimui autonominės Lietuvos įstaigose, taip pat susirašinėjimui tarp jų nemokantiems lietuvių kalbos leisti vartoti rusų kalbą¹³². TLDP, remdamasi tautinės valstybės idėja, faktiškai reikalavo išimtinių lietuvių tautos teisių. Be abejo, tai sukėlė kitų Lietuvoje gyvenančių tautų inteligentijos nepasitenkinimą, taip pat ir neigiamą LDP reakciją¹³³. TLDP atvirai propagavo nacionalinės valstybės idėją, kurią tiksliausiai išreiškė formulė tauta=valstybė. Todėl vienas iš svarbiausių TLDP programinių punktų, kuris teigė, kad "valdymo forma Lietuvoje turi būti konstitutiška valstija su seimu Vilniuje, susidedanti iš tautos atstovų, išrinktų visuotiniu, lygiu, stačiu ir slaptu balsavimu"¹³⁴, be abejo, buvo suprantamas kaip siekimas apriboti kitataučių teises. Todėl visiškai nekella nusistebėjimo, kad Kauno miesto žydai, rengdamiesi rinkimams į I Valstybės dūmą, sutinka derėtis tik su "lietuvių demokratais, o ne nacionaldemokratais"¹³⁵, nes LDP programoje pasisakoma už "Lietuvos autonomiją su seimu Vilniuje, išrinktu visuotiniu,

* LDP besąlygiškai negalėjo pritarti šiai formulotei tik dėl taktinių sumetimų - ji glaudžiai bendradarbiavo su pažangiąja Lietuvos lenkų, žydų ir baltarusių inteligentija.

* Tiesa, istoriografijoje lietuvių tautiniai demokratai neprilyginami lenkų endekams. Nors šių partijų pavadinimai ir identiški, tačiau jos skyrėsi tiek užimama vieta abiejų tautų politiniame - kultūriniame gyvenime, tiek savo deklaruotais tikslais. Be abejo, TLDP ir lenkų endekų tikslų ir veiklos lyginamajai analizei turėtų būti skirta atskira studija.

slaptu, betarpišku ir lygiu balsavimu, be skirtumo tautos, tikėjimo..."¹³⁶ Ten pat, panašiai kaip ir TLDP programoje, reikalaujama išskirtinio lietuvių kalbos statuso, pasisakoma už lietuvišką mokyklą ir teismą, knygų, laikraščių, atsišaukimų leidimą ir t.t.¹³⁷ Tačiau LDP programa deklaravo ir analogiškas kitataučių teises, kai TLDP programoje jos buvo nepakankamai akcentuojamos. Vis dėlto čia nereikia užmiršti, kad buvo kuriamas modelis tautinės valstybės, kurioje sąvokos "Lietuvos valstybės pilietis" ir "lietuvis" būtų adekvačios. Galbūt todėl plačiau apie nelietuvių teises TLDP programoje ir nekalbama. Vis dėlto kituose TLDP dokumentuose (atsišaukimuose į rinkėjus), matyt, taktiniais sumetimais buvo pažymima: "[...] stengsimės, kad ateityje visos tautos turėtų lygias politiškas ir pilietiškas teises, kaip Lietuvoje, taip ir visoje valstijoje"¹³⁸. Dar plačiau ir aiškiau už visų Lietuvoje gyvenančių tautų teises pasisakoma antrajame atsišaukime į Kauno rinkėjus^{*139}. Bet anksčiau minėtų programinių nuostatų nebuvo atsisakyta, nes jas determinavo sudėtingi politiniai - kultūriniai procesai.

Kylant Lietuvos autonomijos, o perspektyvoje ir nepriklausomos valstybės idėjoms, šalia kovos prieš rusifikaciją, vis aktualesnė tapo kovos su polonizacija problema, aštrėjo lenkų - lietuvių santykiai. 1905 m. rugsėjo - lapkričio mėnesiais vykusiuose visos Rusijos žemietijų ir miestų atstovų suvažiavimuose, kur buvo svarstomi autonomijos klausimai, Lietuvos lenkų atstovai (K.Lednickis, T.Vrublevskis) pasisakė prieš Lietuvos autonomijos klausimo kėlimą, siūlė tenkintis Lenkijos autonomija, kuri apimtų ir Lietuvą^{*140}. 1905 - 1906 m. aktyvią veiklą Vilniuje ir Vilniaus gubernijoje išvystę lenkų endekai Lietuvą, kaip ir Baltarusiją, laikė tik istoriniu teritoriniu vienetu, nepripažino jai jokių teisių į savarankišką egzistenciją¹⁴¹. Lenkų laikraščiai "Gazeta Polska", "Kurjer litewski", "Wiek", "Dziennik Wilenski" ir kiti lietuvių tautinį judėjimą apibūdindavo kaip

* Pirmasis TLDP Vilniaus kuopos parengtas atsišaukimas į Kauno gubernijos rinkėjus turbūt ir buvo Kauno kuopos atmetas dėl pernelyg ryškių tautinių akcentų.

* Lietuvai numatoma tam tikra savivalda Lenkijos autonomijos rėmuose.

saujelės "litvomanų separatistų" judėjimą, lietuvių kalbos teisių gynimą tapatino su šovinizmu¹⁴². Tuo tarpu Lietuvos lenkų pažangiosios demokratinės jėgos, artimai bendravusios su LDP ir 1906 m. pirmoje pusėje susitelkusios apie dienraštį "Gazeta Wilenska"* , buvo gerokai silpnesnės ir negalėjo tapti atsvara nacionalistinėms (endeikiškoms)¹⁴³. Netgi vieno Lietuvos lenkų pažangiųjų demokratų sparno lyderių, kandidato į I Valstybės dūmos atstovus T.Vrublevskio platforma iš dalies išreiškė kadetų programinius siekius - joje pasisakoma tik už plačią lietuvių ir baltarusių žemių savivaldą, pripažįstant tik Lenkijos autonomiją¹⁴⁴. Faktiškai tai buvo senosios bajoriškosios lietuviškos politinės savimonės tradicijų tęsinys, lėmęs specifinę šio luomo nuostatą dėl kalbos ir jos reikšmės politinėje - kultūrinėje sistemoje. Šią nuostatą gana tiksliai apibūdina M.Riomeris 1911 m., teigdamas, jog kalba yra "vien įrankis, vien forma, bet neišreiškia visuomeniško skirtumo turinio"¹⁴⁵. J.Basanavičius, kiti TLDP nariai, kaip vėliau ir A.Smetona, šioje formuluotėje ir matė pavojų tautinės kultūros ugdymui, įžiūrėjo realias galimybes polonizacijai plisti. Todėl jie ir kritikavo LDP, kuri etnopolitinius tikslus deklaravo kaip galutinius partijos tikslus, o kita vertus, norėdama įgyvendinti šiuos tikslus, tai yra realizuoti nepriklausomos demokratinės Lietuvos projektą, siūlė integruoti visų Lietuvoje gyvenusių tautų pažangias demokratinės jėgas. Bet juk šios jėgos labai skirtingai projektavo būsimos Lietuvos modelį (nė viena iš jų neįsivaizdavo visiškai nepriklausomos Lietuvos etnografinėse jos ribose), o sociokultūrinė Lietuvos padėtis dar negarantavo Lietuvos valstybingumo atkūrimo lietuvių etnoso pagrindu. Todėl tautiniai demokratai LDP demokratizacijos principų deklaravimą laikė nepakankamu. TLDP programa turbūt tiksliausiai formulavo naujos buržuazinės ideologijos pagrindus. Ji etnokultūrinio bendrumo suvokimą, tautinės kultūros ugdymą, ypač savos kalbos puoselėjimą iškėlė į pirmąją vietą (nepamirškime, kad iš dalies panaši "Aušros" ir V.Kudirkos "Varpo" pozicija). Šie komponentai buvo laikomi svarbiausiais ne tik "mažos"

* "Gazeta Wilenska" - visuomeninis - politinis ir literatūros dienraštis, ėjęs 1906.I.15(28) - VII.25(VIII.8).

tautos kovoje dėl išlikimo, bet ir jos egzistencijoje apskritai. Buvo suprantama, jog, siekiant palaikyti tautos "gyvybingumą", būtina rūpintis savitos kultūros ugdymu. Tautiškumas, kaip svarbiausia to savitumo išraiška apibūdinantis tautos individualumą, leidžiantis užimti lygiatęisę padėtį tautų bendrijoje, tapo absoliučia vertybe. Tik su šia vertybe buvo siejamas kuo plačiausias atskirų individų galimybių panaudojimas, jų dvasinių poreikių patenkinimas. Ji turėjo tapti svarbiausiu argumentu (šalia istorinių tradicijų) reiškiant tautos teises į visišką politinį savarankiškumą, o jį išsikovojus - svarbiausia jo išsaugojimo prielaida. Taigi TLDP programa buvo ilgalaikio, perspektyvinio pobūdžio. Joje pabrėžiama, kad "lietuviams [...] yra labai brangi ir svarbi jų tautystė ir jos prilaikymas, kaip dabar, taip ir ateityje"¹⁴⁶. Šia prasme netenka abejojti jos tiesioginėmis sąsajomis su 1924 m. įkurto Lietuvos tautininkų sąjungos programine platforma. Pastarojoje, sudarytoje jau visiškai kitomis politinėmis aplinkybėmis, išliko minėtų sentencijų esmė, pažymint, jog "Tautinės sąjungos tikslas - tautiška kultūra, ugdoma laisvoje, nepriklausomoje, demokratiniuose ir teisės pagrindais tvarkomoje Lietuvoje su Klaipėda, Vilniumi ir Gardinu"¹⁴⁷.

TLDP rinkimuose į Valstybės dūmą

Nors TLDP liečianti medžiaga išblaškyta ir fragmentiška, tačiau apie partijos dalyvavimą Kauno gubernijos rinkimuose į I Valstybės dūmą galima susidaryti kiek ryškesnį vaizdą iš to meto periodikos. Tai gana vertingi duomenys, leidžiantys patikslinti Kauno gubernijos atstovų partinę priklausomybę, taip pat nustatyti TLDP taktiką reakcijos sąlygomis. Suvalkų ir Vilniaus gubernijų rinkimuose TLDP neparodė tokio aktyvumo.*

Kaip jau minėta, organizuojant TLDP didžiulį vaidmenį suvaidino J. Basanavičius. Nuo 1906 m. vasario pradžios jam

* Suvalkų gubernijai I Dūme atstovavo tik 2 atstovai, be to, ten didelę įtaką turėjo LDP ir LSDP (nors LSDP rinkimus boikotavo). Vilniaus gubernijoje, matyt, nesitikėta iškovoti nė vieno mandato, nes Vilniaus mieste buvo daugiausia žydų rinkėjų, o pačioje gubernijoje dėl nustatytų rinkėjų skaičiaus pagal kurijas ir dėl etninių Vilniaus krašto ypatybių išrinkti savo atstovą į Dūmą faktiškai buvo neįmanoma.

gyvenant Garliavoje, buvo organizuojama TLDP Kauno kuopa, kuri įsteigta 1906.II.11(24)¹⁴⁸. Tikslus jos narių skaičius nežinomas. Steigiamojo susirinkimo metu į Kauno kuopos komitetą buvo išrinkti: pirmininku - St.Raila, išdininku - R.Šliūpas, sekretoriumi - K.Samajauskas, nariais - vaistininkas Poška ir vargonininkas bei vargonų meistras J.Garalevičius. Taip pat identifiukuota ir dalis kitų Kauno kuopos narių: mokytojas T.Žilinskis, kun.prof. P.Januševičius, Garliavos vaistininkas K.Ąglinskas, Ciemnolonskis, Jodkaskas, kun.J.Jarašiūnas, I Valstybės dūmos nariai L.Lopas ir J.Sabalis¹⁴⁹, nors, be abejo, kuopos gretos buvo kur kas platesnės.

Iš pradžių buvo planuojama dalyvauti Kauno miesto atstovų rinkimuose į Dūmą (03.28). Todėl visų pirma bandyta pagausinti partijos narių skaičių, laiduoti rinkėjų paramą. Todėl vasario 25 (kovo 10) ir kovo 4 (17) Tilmanso fabriko salėje komitetas organizavo lietuvių susirinkimus. Pirma-jame iš jų dalyvavo 400 - 500 žmonių. Susirinkimo metu komiteto nariai St.Raila, K.Samajauskas, taip pat T.Žilinskis ir iš Vilniaus atvykęs Pr.Klimaitis savo kalbose aiškino partijos programą, kvietė visus vienytis ir stoti į partiją. Antrajame susirinkime St.Raila, plačiai aiškindamas programoje numatytas priemones ūkininkų ir darbininkų padėčiai pagerinti, stengėsi įtraukti juos į TLDP¹⁵⁰. Šios priemonės teigiamų rezultatų nedavė - naujų narių pritraukti nepavyko. J.Basanavičius šią nesėkmę aiškino priešiška veikla kun.K.Olšausko, patraukusio daug lietuvių prie Vilniaus vyskupo E.Ropo "Romos katalikų krikščionių - demokratų partijos".

Taip pat nesėkmingai bandyta sudaryti bendrą bloką su žydų demokratiniiais sluoksniais, šiems sutikus tartis tik su lietuvių "demokratais, o ne su nacionaldemokratais"¹⁵¹. Tačiau dalyvauti rinkimuose neatsisakyta ir kandidatais nuo partijos buvo iškelti R.Šliūpas, kun. prof. P.Januševičius, Ciemnolonskis, St.Raila, Jodkaskas, K.Samajauskas, J.Jarašiūnas¹⁵². Agitacijos tikslais Kaune išplatintas atsišaukimas "Rinkėjai Kauniečiai!"¹⁵³, kuriame išdėstyti pagrindiniai programos teiginiai: pasisakoma už autonomiją, demokratinę valdymą ir demokratines laisves, akcentuojamas visų tautų nevaržomas kultūrinis ir ekonominis vystymasis. Agrariniu klausimu buvo pasisakoma už žemės suteikimą bežemiams ir mažžemiams,

teisingą mokesčių paskirstymą, o kai kurių ir panaikinimą. Ten pat pabrėžiama, kad TLDP kandidatai gins visos Lietuvos darbo žmonių reikalus, o partija pristatoma kaip "tautos darbo žmonių partija"¹⁵⁴. Taigi, politiniais sumetimais, siekiant platesnės rinkėjų paramos, išplėsti partijos eiles, buvo daugiausiai akcentuojami bendrademokratiniai reikalavimai, nevengiant, tačiau ir neišryškinant, kaip kad TLDP programoje, tautinių akcentų. Tačiau nepavykus sutelkti Kauno lietuvių, partija patyrė pralaimėjimą.

Kur kas sėkmingesni buvo balandžio 8 d. Kauno gubernijos atstovų rinkimai. Čia J.Basanavičiaus, Pr.Klimaičio bei LDP nario A.Smetonos pastangomis pavyko sutelkti lietuvių rinkėjus (jų buvo 39) ir po ilgų ginčų susitarti, jog reikia jungtis su žydų rinkėjais ir iškelti bendrus kandidatus. Dvarininkai buvo vertinami kaip negalintys atstovauti tautos interesams¹⁵⁵. Atstovais į Dūmą buvo išrinkti 6 lietuvių rinkėjų susirinkimo iškelti kandidatai: žydas Bramsonas, dvarininkų kurijai atstovavę kun.V.Jarulaitis ir demokratinėmis pažiūromis garsėjęs advokatas Č.Milvydas*, TLDP nariai L.Lopas ir J.Sabalis ir LDP narys J.Kubilius. Baigiamajame susirinkime Pr.Klimaitis vėl agitavo už TLDP, ir, kaip nurodo J.Basanavičius, nemažai iš susirinkimo dalyvių įstojo į partiją¹⁵⁶.

Taigi Kauno gubernijos rinkimuose TLDP pavyko konsoliduoti lietuvių rinkėjus, faktiškai Kauno komitetas tapo koordinaciniu centru. Prie to nemažai prisidėjo ir TLDP Vilniaus kuopos atstovai. Du TLDP nariai buvo išrinkti atstovais į Dūmą. Taigi, panašiai kaip ir organizuojant Didįjį Vilniaus seimą, TLDP vėl pavyko užimti vadovaujančias pozicijas konkrečioje politinėje akcijoje. Tačiau tai buvo paskutinis žinomas TLDP pasirodymas politinėje arenoje.

* Žydų prašomi lietuviai sutiko į atstovų sąrašą įtraukti lietuvių dvarininką Č.Milvydą, o vėliau vietoj atsistatydinusio kun.A.Bačkio buvo išrinktas visus patenkinęs kun.V.Jarulaitis.

Kaip jau minėta, rinkimais į I Valstybės dūmą baigėsi TLDP organizacinis etapas. Nėra faktinės medžiagos, užuominų, jog būtų vykęs suvažiavimas, svarstyta ir priimta "plačioji" programa. Faktiškai nuosaikieji liberalai taip ir nesukūrė tokios organizacijos, kaip LDP ar LSDP. To priežasčių, visų pirma, matyt, reikia ieškoti besikeičiančioje to meto politinėje situacijoje. Kylandos reakcijos sąlygomis perspektyva, kad partija bus legalizuota, tapo nereali. Tuo tarpu nelegaliai politinei veiklai prieštaravo jau minėti nuosaikiųjų liberalų taktikos principai. Be to, organizaciniam, taip pat ir idėjiniam partijos konsolidavimuisi įtakos turėjo ir subjektyvios priežastys, susijusios su J.Basanavičiaus asmeniu. Dėl caro valdžios persekiojimo 1906 m. sausio mėnesio pradžioje jam išvykus į Peterburgą, o nuo vasario mėnesio gyvenant tai Kaune, tai Garliavoje, Vilniaus kuopos veikla, kurioje telkėsi TLDP pagrindinės intelektualinės jėgos, neteko savo ankstesnio gyvumo. Nesant J.Basanavičiaus, kuris buvo kuopos vienijančiu veiksmu, prasidėjo TLDP lyderių J.Kriaučiūno ir Pr.Klimaičio nesutarimai su "Vilniaus žinių" leidėju P.Vileišiu, kurie baigėsi pirmųjų dviejų pasitraukimu iš "Vilniaus žinių" redakcijos¹⁵⁷. Vilniaus kuopa, kaip ir anksčiau, aktyviai dalyvavo kultūrinėje veikloje, tačiau apie jos konkrečias politines akcijas duomenų neturime. Tuo tarpu Kauno kuopos įkūrimas, be abejonės, atliko svarbų vaidmenį plečiant partijos narių eiles, jos politinę - idėjinę įtaką visuomenėje, tačiau tokių potencialių galimybių, kaip kad Vilniaus kuopa, ji neturėjo ir partijos centro vaidmens atlikti neįstengė. Bet ar galėjo partija, kaip politinė organizacija, viena sujungti ne socialinės klasės, o visos tautos interesus, ypač tuomet, kai tauta, vystantis kapitalizmui, socialiniu požiūriu vis labiau diferencijavoši, o visuomeniniame - politiniame gyvenime aktyviai veikė kitos partijos - LDP, LSDP ir besikurianti Lietuvos krikščionių demokratų sąjunga, siekusios atstovauti atskirų visuomenės sluoksnių klasiniams interesams*. Tiesa, tebeegzistavo labai svarbi

* Kitas dalykas, kad šioms partijoms ne visada pavykdavo įgyvendinti savo ketinimus. Antai 1905 - 1907 m. revoliucijos laikotarpiu LSDP veiklos sfera apėmė net vidutinius ūkininkus, o juos patraukti į savo pusę be

objektyvi prielaida - feodalizmo liekanos: tautinė priespauda ir dvarininkų žemėvalda, taip pat aktyvaizdus polonizacijos pavojus, kas, visa kartu paėmus, leido telkti tautą bendrai kovai. Tačiau vis ryškėjanti politinė konkurencija neleido sutelkti visų lietuvių politinių jėgų Didžiojo Vilniaus seimo nutarimams įgyvendinti.

1905 - 1906 m. pakilo LSDP akcijos. Ji tapo svarbiausia liaudies kovos su caro autokratija organizatore. Rytojaus dieną po Didžiojo Vilniaus seimo sukviestame darbininkų ir valstiečių susirinkime 1905 m. lapkričio 23 (gruodžio 6) d. LSDP atstovai iškėlė konkrečią veikimo programą siekiant iškovoti autonomiją; nutarta ginkluotis, naikinti caro valdžios įstaigas, vyti policiją, žandarus, caro administracijos paskirtus mokytojus, nemokėti mokesčių, kurti revoliucinius komitetus, įvesti naują tvarką Lietuvoje ir t.t.¹⁵⁸ Šioje veikimo programoje buvo detalizuota tai, ko dėl caro šnipų dalyvavimo nebuvo galima akcentuoti Didžiojo Vilniaus seimo posėdžiuose ir nutarimuose. Tuo tarpu besikuriančios TLDP propaguota "realios" politikos taktika, parlamentinė kova, švietėjiški, reformistiniai kovos būdai buvo gal kiek konservatyvūs ir neturėjo perspektyvų, bent jau konkrečiu 1905 m. gruodžio - 1906 m. vasario mėnesių revoliucinių akcijų Lietuvos kaime laikotarpiu, pritraukti prie savęs platesnius visuomenės sluoksnius. Ji buvo nepajėgi konkuruoti su LSDP, juolab kad pastaroji jau ėmė įgyvendinti kai kuriuos bendrus programinius reikalavimus¹⁵⁹. Tačiau, kita vertus, tiek TLDP programa, tiek vadinamoji kultūrinė - šviečiamoji veikla kėlė ne vienadienius uždavinius, buvo orientuota į tautinės savimonės ugdymą ir lietuvių pagrindų stiprinimą. TLDP kūrė perspektyvinę tautos išlikimo ir suklestėjimo programą, remdamasi etnokultūrinėmis ir etnopolitinėmis tradicijomis. Tautinių demokratų lyderiai - J. Basanavičius, J. Kriaučiūnas ir kt. - LSDP revoliucinėse akcijose Lietuvos kaime vertino ir laikė priimtiniu ne socialinį, bet tautinį - demokratinių jų turinį: lietuviškas mokyklas, savų, lietuviškų vietinės administracijos organų kūrimą, lietuvių kalbos teisių gynimą ir t.t.¹⁶⁰. Jie, realiai vertindami ir suprasdami dideles

lietuviybės deklaracijų buvo neįmanoma. Todėl klasinio atstovavimo klausimai specifinėmis Lietuvos sąlygomis nebūtinai privalėjo turėti klasinę išraišką.

socialdemokratų potencialias galimybes šioje veikloje ir vadovaudamiesi "tautos vienybės" principu, pritarė jai, o pretenzijas reiškė į nacionalinio judėjimo idėjinio - intelektualinio centro vaidmenį. LSDP galimybes šioje plotmėje ribojo siauri jų programos socialiniai rėmai, o LDP - priešingai, platus, visų Lietuvos gyventojų svarbiausius interesus apimantys reikalavimai. Abiems partijoms bendra tai, kad tautiniai aspektai jų programose nebuvo ypač akcentuojami, o tai kėlė TLDP nerimą. Jos veikėjams atrodė, jog, einant tokiu keliu, visų pirma atsiras aiškus atotrūkis nuo etnokultūrinių pradų ir dėl to sumažės galimybė sukurti sąlygas normaliam tautos gyvavimui.

Realioje praktinėje veikloje TLDP, būdama visų pirma tipiška politinė partija (be abejo, kiek gali būti tipiška partija nelegalios veiklos sąlygomis), norom nenorom tapo kitų partijų - LDP, LSDP - oponente. Tačiau revoliucinio pakilimo laikotarpiu dėl savo nuosaikios veiklos taktikos nei lietuvių visuomenės koordinuojančio centro, nei idėjinio intelektualinio vadovo funkcijų TLDP atlikti neįstengė.

Po rinkimų į I Valstybės dūmą TLDP veikla priblėso, tačiau bent jau dėl formalaus partijos egzistavimo iki 1906 m. pabaigos - 1907 m. pradžios abejoti netenka. Partijos buvimą iki tol liudija straipsniai periodinėje spaudoje ir laišškai¹⁶¹, TLDP lyderių J.Basanavičiaus ir J.Kriaučiūno susirašinėjime svarstyti partijos programiniai dalykai¹⁶², nors jau 1906 m. liepos 20 d. rašytame laiške J.Kriaučiūnas priekaištauja J.Basanavičiui, kad šis linkęs vienytis su Lietuvos demokratais¹⁶³. Tačiau jau 1907 m. apie tautinius demokratų spaudoje užsimenama labai retai. Apie partijos likvidavimąsi, jei jis ir įvyko, visuomenei nebuvo pranešta. A.Bulota 1909 m. išleistoje studijoje "Lietuviai" TLDP apibūdina kaip dar negalutinai išsiforminusią partiją¹⁶⁴.

Visų pirma iš dalies partijos veiklą pratęsė "Sąjunga gražinti teises lietuvių kalbai Romos katalikų bažnyčiose"* (toliau - "Sąjunga"), daugiausiai kovojusi dėl lietuvių kalbos teisių Vilniaus vyskupystės bažnyčiose. "Sąjungos" organizavimosi laikotarpiu J.Basanavičius parašė Memorandumą popiežiui Pijui X¹⁶⁵, kuris jam ir buvo išsiųstas 1906.V.23 (buvo reikalauta atskiros nuo lenkų

* Sąjunga veikė 1906(?) - 1915 m.

Lietuvos bažnyčios iš trijų - Seinų, Žemaičių ir Vilniaus vyskupysčių¹⁶⁶. Didesnė Memorandumą pasirašiusiųjų dalis - J.Basanavičius, St.Raila, K.Samajauskas, R.Šliūpas, Pr.Klimaitis, T.Žilinskas, K.Aglinskas, M.Davainis - Silvestravičius, P.Vileišis¹⁶⁷ - buvę TLDP nariai. Taip pat pasirašė G.Landsbergis - Žemkalnis ir kunigaikštis J.Gediminas - Beržanskis - Klausutis¹⁶⁸, neabejotinai susiję su tautiniais demokratais¹⁶⁹. Be to, ždomu, kad Memorandumą J.Basanavičius pradėjo rašyti 1906 m. vasario mėnesį, tai yra pačiu aktyviausiu TLDP veiklos periodu. Reikia manyti, kad "Sajunga" veikė kaip vienas iš TLDP padalinių, kurį aktyviai turėjo remti Lietuvos dvasininkija. Be to, "Sajungos" tikslai asocijuojasi su TLDP steigiamajame susirinkime iškeltu Vilniaus gubernijos atlietuvinimo klausimu¹⁷⁰.

"Sajungos" organu skelbėsi J.Ambraziejaus redaguojama "Šviesa". "Sajungos" ir TLDP tiesioginę "giminybę" taip pat liudija kun. Kajetono Jaunučio straipsnis, pasirodęs "Vilniaus žiniuose" 1907 m. pradžioje. Jame sakoma, kad "Šviesa" su "Šviesos laiškeliais" yra vienatinis lietuvių demokratų organas, o pastarieji skiriami nuo Lietuvos demokratų¹⁷¹, tai yra nuo LDP. Apie tai, kad "Sajunga" susidarė iš TLDP veikėjų, kalbama ir Tarybų Lietuvos enciklopedijoje¹⁷². 1907 - 1908 m. didesnę "Šviesos" bendradarbių dalį sudarė asmenys, anksčiau dalyvavę TLDP veikloje: J.Ambraziejus, J.Kriaučiūnas, J.Basanavičius, kun.St.Stakelė ir kt. Reikšminga ir tai, jog laikraštyje aptariamų problemų ratas atitinka TLDP programoje iškeltus etnokultūrinius reikalavimus. Tačiau tai buvo jau slūgstant revoliucijai, o 1906 m. netituluotu demokratų organu išliko "Vilniaus žinios", ir toliau siekusios suderinti įvairių pakraipų politinių grupuočių interesus ir propagavusios "tautinės vienybės" idėją. Tačiau išėjus iš redakcijos Pr.Klimaičiui ir J.Kriaučiūnui ir įsijungus į ją nepatyrusiam K.Puidai¹⁷³, šios linijos nuosekliai nebebuvo laikomasi. Be

* "Šviesa" ėjo 1906.I. - 1908.X. (1905.I - XII vadinosi "Lietuvos Bitininku"). 1906 m. vadinosi ūkininkų laikraščiu, o 1907 - 1908 m. "tautiškai - politišku ūkininkų" laikraščiu.

* "Šviesos laiškelis" - "Šviesos" laikraščio priedas, ėjęs 1906.I.10(23) - XII.20.(1907.I.12); išėjo 52 numeriai.

to, 1906 m. pagausėjęs periodinei spaudai (pradėjo eiti "Lietuvos ūkininkas", "Naujoji gadyne", "Nedėdienio skaitymas" ir kt.), "Vilniaus žinių" populiarumas krito, taigi sumažėjo ir dienraščio poveikis lietuvių visuomenei. 1906 m. pabaigoje P.Vileišis, J.Basanavičiui dar kartą atsisakius redaguoti laikraštį¹⁷⁴, bandė gelbėti padėtį pasikviesdamas redaktorais LDP narių A.Smetoną ir kun.J.Tumą. Sunku pasakyti, ar jis tai darė savo iniciatyva, ar šis klausimas buvo sprendžiamas kolegialiai. Šiaip ar taip, tai buvo dar vienas bandymas sujungti intelektualines tautos jėgas, baigęsis nesėkmingai. Be "Vilniaus žinių" ir "Šviesos", tautiniai demokratai kurį laiką leido "Lietuvį" (1906.XII - 1907.III) - visuomeninį, politinį, mokslo ir literatūros laikraštį, skirtą Vilniaus gubernijos lietuviams. Kartu jis skelbėsi ir Lietuvių mokytojų sąjungos organu. Laikraštį redagavo J.Basanavičius, Pr.Klimaitis ir tuo metu artimas tautiniams demokratams L.Gira.

Po rinkimų į I Valstybės dūmą TLDP nariai - P.Vileišis, J.Ambraziejus, D.Malinauskis, J.Basanavičius, St.Raila, R.Šliūpas, Pr.Klimaitis, J.Kriaučiūnas, St.Štakelė ir kt. - aktyviai dalyvavo visuomeniniame gyvenime, tačiau vėl, kaip ir ikirevoliuciniu laikotarpiu, prioritetas atiduodamas kultūrinei veiklai. 1906 m. antroje pusėje dar svarstomi partijos programiniai postulatai¹⁷⁵, tačiau duomenų apie kokias nors kitas partinės veiklos formas nėra. Nors ir trumpas buvo politinės veiklos patyrimas, įgytas organizuojant Didįjį Vilniaus seimą ir dalyvaujant rinkimuose į I Dūmą, bet jis, matyt, leido įsitikinti, jog programinių tautinio judėjimo uždavinių įgyvendinimo, ypač tautos vienijimosi, partinės veiklos forma negarantuoja. Šią nuostatą išryškino A.Smetona, toliau vystęs tautinės ideologijos teoriją. 1907 m. rudenį palikęs LDP ir nuo spalio 3(16) d. pradėjęs leisti "Viltį", jis pirmajame vedamajame straipsnyje rašė: "[...] Partijos darbas daugeliui pasirodė per siauras ir per ankštas, dėl to rados noro dideliu būriu darbuotis savo šalies naudai. Daugumas geidžia dirbti viešą, nepartinį tautos darbą. [...] Politikos gyvenimas labai yra varžomas, tad naudokimės visuomenės gyvenimu. Jis priruoš mus politikos gyvenimui"¹⁷⁶.

Atvirai buvo pripažįstama, jog partijos neišvengiamai stoja į klasines pozicijas, o tai neleidžia iki galo apimti visų tautos reikalų. Vėlgį vertinant iš "realios politikos" pozicijų,

to meto išliekamąjį veiklos vertė tautos labai buvo matoma šviečiamajame darbe. Tik čia buvo įžiūrta galimybė telkti visas tautos jėgas kovai prieš "žmonių tamsumą, nutautėlius lietuvius ir esamą santvarką"¹⁷⁷.

Taigi nuosaikieji liberalai skirtingai nuo kitų politinių srovių stebėtinai nuosekliai laikėsi savo pagrindinės veikimo linijos: "realiai" vertino priešininkų jėgas, rinkosi kompromisų kelią ir siekė vieno tikslo - ugdyti tautiškumą. Tai ir nulėmė organizaciniu požiūriu jų ne kaip partijos, o kaip tautininkų visuomeninės - politinės srovės išforminimą. "Viltis" tęsė "Vilniaus žinių" ir TLDP "tautos vienijimo" tradicijas, jų patirties pagrindu koreguodama savo veiklą. Kaip teigiama "Viltyje", "[...] "Vilniaus žinios" nesugebėjo aprėpti visų tautos reikalų [...] Švietimo ir kultūros reikalai "Vilniaus žiniuose" sustingo"¹⁷⁸. Taip pat kaip svarbią "Vilniaus žinių" materialinio ir moralinio žlugimo priežastį* viltininkai nurodė jų leidėjo P.Vileišio autoritariškumą¹⁷⁹. Priešingai "Vilniaus žinioms", "Viltis" buvo leidžiama iš visuomenės įnašų ir sugebėjo sujungti kur kas didesnę lietuvių inteligentijos dalį. Prie viltininkų prisijungė dalis LDP dešiniųjų ir katalikų dvasininkijos, taip pat buvę tautiniai demokratai. Pastaruosius viltininkai sugebėjo patraukti dar 1907 m. pirmoje pusėje, t.y. savo kūrimosi pradžioje^{180*}. 1907 - 1908 m. greta "Vilties" ėjusios "Šviesos" idėjinis kryptingumas iš esmės nuo jos nesiskyrė, tik "Šviesos" problematika buvo daugiau orientuota į specifines problemas, t.y. į lietuviškos bažnyčios gynimą nuo "lenkomanų" ir Vilniaus gubernijos atlietuvinimą. Taigi TLDP tiesioginiai įpėdiniai ir jos programos faktiniai vykdytojai buvo viltininkai, veikę pagal šią programą 1907 - 1913 m.

Tik gilesnė mokslinė viltininkų veiklos analizė gali padėti nustatyti tiek TLDP ir "Vilniaus žinių", tiek ir "Vilties" reikšmę lietuvių tautos politinės savimonės, kultūros ugdymui, įvertinti tautininkų visuomeninės - politinės srovės vaidmenį nacionaliniame judėjime.

* Turimas galvoje pirmasis "Vilniaus žinių" leidimo periodas, vadovaujant P.Vileišiui (1904 - 1907).

* "Vilties" organizavimas prasidėjo 1907 m. balandžio mėnesį, laikinai nustojus leisti "Vilniaus žinias".

Literatūra:

¹ Tautiškoji Lietuvių Demokratų partija (toliau - TLDP). Manifestas - // Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto bibliotekos rankraščių skyrius (toliau - LKLI RS). F. 22 - 1440. L. 1 - 23. TLDP. Rinkėjai Kau-
niečiai! (atsišaukimas). - Protokolas. - Įstatai. LKLI RS. F. 22 - 1440. L. 1 - 7.

² Dr. Basanavičius. Apie įsteigimą tautiška - demokratiškos lietuvių
partijos // Vilniaus žinios. 1905.XI.27(XII.10). Nr. 279.

³ Kun. Žilinskis J. Tautiška lietuvių demokratų partija // Lietuva.
1906.I.26. Nr. 4. Mokytojas [?] Rinkimai "Dumon" ir mės // Lietuvos.
1906.XI.11(24). Nr. 1. P. 5. [Purėnas A.] Vidaus gyvenimo apžvalga. Kauno
rinkimai į dūmą // Naujoji gadynė. 1906.V.3(18). Nr. 1. P. 8. Lituania.
Litewska partja narodowo - demokratyczna // Kurjer litewski. 1906.III.1(14).
Nr. 49 ir kt.

⁴ D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija // Lietuvių Tauta. V., 1935
Kn. V. P. 90 - 92.

⁵ J. Kriaučiūno laišakai J. Basanavičiui. 1906 m. // LKLI RS. F. 2 - 1107.

⁶ Lietuvos Demokratų Partijos Programa (toliau - LDP programa). - Tilžė.
- 1906. - P. 3.

⁷ Iks. [Basanavičius J.] Kauno atstovų rinkimai // Vilniaus žinios.
1906.III.23(IV.5). Nr. 62. Iks [Basanavičius J.] Kauno gubernijos atstovų
rinkimas 1906 m. ir jo istorija // Vilniaus žinios. 1906.IX.6, 7, 8, 10, (19, 20,
21, 23) Nr. 196 - 199. Kun. Kajetonas Jaunutis. Mūsų partijų veikimas //
Vilniaus žinios. 1907.I.15(28). Nr. 11./?/ "Lietuvos ūkininkas" ir kun.
Jarulaitis // Lietuvos ūkininkas. 1906.VI.22(VII.5). Nr. 27. P. 362 - 363.
Gerulis L. [Gira L.]. Atmintinos sukaktuvės // Lietuvos ūkininkas.
1906.XI.23(XII.6). Nr. 58. P. 681 - 684.

⁸ [?] Lietuvos ūkininkas ir kun. Jarulaitis. Op. cit. P. 362 - 363.

⁹ [Purėnas A.] Vidaus gyvenimo apžvalga. Kauno rinkimai į dūmą. Op.
cit. P. 8.

¹⁰ Herbaczewski J.A. Odrodzenie Litwy wobec idei polskiej. Kraków.,
1905. S. 74 - 75.

¹¹ Wasilewski L. Litwa i jej ludy. Warszawa, 1907. S. 50 - 51.

¹² Römer M. Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litowskiego. Lwów,
1908. Bulat A. Litovcy. Spb., 1909.

¹³ Bulat A. Litovcy. S. 16 - 19.

¹⁴ Römer M. Litwa. S. 326 - 330, 348 - 353. Ромер М. Ромер -
Охенковская Е. Поляки (II) // формы национального движения в
современных государствах. Спб., 1910. С. 375 - 376.

¹⁵ Römer M. Litwa. S. 330, 426, 432.

¹⁶ Tenže. S. 433.

¹⁷ Lietuvos Komunistų partijos (toliau - LKP) istorijos apybraiža. V.,
1971. T. 1. P. 177.

¹⁸ Kapsukas V. Raštai. V., 1971. T. 10. P. 203 - 214. V., 1978. T. 12. P. 40
- 47. Lietuvos Enciklopedija. Boston. 1964. T. XXX. P. 440 - 442.

¹⁹ Zinkus J. Lietuvių Tautinė Demokratinė partija // Tarybų Lietuvos
enciklopedija. V., 1986. T. 2. P. 560.

²⁰ Kapsukas V. Raštai. T. 12. P. 46, 301. Plg.: Lietuvos TSR istorija. V.,
1963. T. II (nuo 1861 iki 1917 metų). P. 344.

²¹ Lietuvos Enciklopedija. T. XXX. Op. cit. P. 440 - 441. [?] Lietuvos
Tautininkų sąjunga. Socializmas ir jo istorija // Lietuvos TSR Mokslų
Akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau - MACB RS) F.
29 - 521. P. 91.

- ²² Kapsukas V. Raštai. T. 10. P. 203 - 214. T. 12. P. 42 - 46.
- ²³ Kapsukas V. Raštai. T. 12. P. 42, 46.
- ²⁴ LKP istorijos apybraiža. Op. cit. P. 177.
- ²⁵ Zinkus J. Lietuvių Tautinė Demokratinė partija. Op. cit. P. 560.
- ²⁶ TLDP. Rinkėjai Kauntečiai! - Protokolas. LKLI RS. F. 22 - 1440. L. 1 - 3.
- ²⁷ Prospektas "Varpas" literatūros, politikos ir mokslo mėnesinis laikraštis.
- ²⁸ QD ir K. [Kudirka V.]. Tėvyniški varpai // Varpas. 1890. Nr. 1. P. 10. j.a. [Adomaitis J.]. Reikia sutarties // Varpas. 1890. Nr. 2. P. 19. Girininkas [Leonas P.]. Armėnai ir lietuviai // Varpas. 1895. Nr. 3. P. 42. Berželis [Vileišis J.]. Iš savo pastogės // Varpas. 1899. Nr. 6. P. 95.
- ²⁹ Miknys R. Lietuvių liberalų periodinės spaudos organizavimas 1888 - 1905 m. // Lietuvos TSR MA darbai. A serija. 1988. T. 3(104). P. 65.
- ³⁰ Grinius K. Atsiminimai ir mintys. Tubingen. 1947. T. 1. P. 178.
- ³¹ N. [Matulaitis St.]. Kritika ir bibliografija. Ūkininko priedas 1894 metų // Varpas. 1895. Nr. 7. P. 114.
- ³² Miknys R. Op. cit. P. 62, 65.
- ³³ Da-gyvas [Landsbergis G.]. Be ko nepakilsime // Varpas. 1902. Nr. 11. P. 234 - 236.
- ³⁴ S.Ž. [Grinius K.]. Maskolių valdžia ir lietuviai // Ūkininkas. 1899. Nr. 7. P. 89. Liaudies draugas [?]. Persekiojimas finų ir mūsų kova prieš valdžią // Ten pat. P. 99 - 100.
- ³⁵ S. [Spudulis J.]. Ką darom // Varpas. 1896. Nr. 12. P. 177.
- ³⁶ [Kudirka V.]. Pro domo sua // Ten pat. P. 178. 37 Homo novus [Sirutavičius V.]. Vardan teisybės // Varpas. 1899. Nr. 3. P.
- ³⁷ Blinda [Višinkis P.]. "Credo" // Varpas. 1901. Nr. 5. P. 50. Barzdyla Jonas [Biliūnas J.]. Piešinėlis apie mūsų inteligentus // Varpas. 1901. Nr. 7. P. 151 - 152. Berželis [Vileišis J.]. Įvairūs atbalsiai // Varpas. 1902. Nr. 9/10. P. 196 - 197. To paties. Darbas legališkas ir revoliucinis // Varpas. 1901. Nr. 3. P. 25.
- ³⁸ Toliušis Z. Jonas Vileišis (Trumpa biografija) // Lietuvos TSR Respublikinė biblioteka. Rankraščių skyrius. F. 66 - 33. L. 294 - 296. Matulionis P. Kaip lietuviai spietėsi Vilniuje // Vilniaus valstybinio universiteto mokslinės bibliotekos rankraščių skyrius (toliau - VVU MB RS). F. 1 - E186. L. 1 - 3. Dvylika Vilniaus apaštalų // Lietuviškoji Enciklopedija. K. 1939. T. 7. skilt. 307.
- ³⁹ Programos Lietuvių Demokratų Partijos (projektas) // Varpas. 1902. Nr. 12. P. 258.
- ⁴⁰ Ten pat. P. 261.
- ⁴¹ Ten pat. P. 266.
- ⁴² Ten pat. P. 265.
- ⁴³ 1903.09.05. LDP suvažiavimo protokolas // VVU MB RS. F. 1 - F614. L. 67.
- ⁴⁴ Red. [Bagdonas J.]. Prie mūsų programos // Varpas. 1902. Nr. 12. P. 266 - 267.
- ⁴⁵ Matulionis P. Kaip lietuviai spietėsi Vilniuje. Op. cit. L. 3.
- ⁴⁶ Merkys V. Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.). V., 1977. P. 255. Matulionis P. Kaip lietuviai spietėsi Vilniuje. Op. cit. L. 3.
- ⁴⁷ Impr. [Šaulys J.]. Spaudos atgavimas // Varpas. 1904. Nr. 6. P. 81 - 82.
- ⁴⁸ Impr. [Šaulys J.]. Dėl p. Beržello straipsnio // Varpas. 1904. Nr. 12. P. 174. [Šaulys J.]. Mūsų taktikos principai // Varpas. 1904. Nr. 11. P. 157.

- 49 Berželis [Vileišis J.]. Dar dėl spaudos atgavimo // Ten pat. P. 155 - 157.
- 50 J. Bagdono laiškas J. Vileišiui. 1904. VI. 14 // VVU MB RS. F. 1 - F. 604. L. 166.
- 51 Nutarimai LDP CK 1904. VI. 14. // VVU MB RS. F. 1 - F. 614. L. 67.
- 52 Varpo red. Ar galime mes šelpti legališkąją spaudą, Varpas. 1905. Nr. 4
- 53 Romer M. Litwa. S. 348 - 353. Ромер М. Ромер - Охонковская Е. Поляки (II). Op cit. C. 375 - 376.
- 54 J. Bagdono laiškas LDP CK. 1905. II. 14(27) // VVU MB RS. F. 1 - F. 604. L. 166.
- 55 Varpo red. Ar galime mes šelpti legališkąją spaudą, Op. cit. P. 44.
- 56 J. Bagdono laiškas J. Vileišiui. 1904. XI. 21 // VVU MB RS. F. 1 - F. 604. L. 163.
- 57 Berželis [Vileišis J.]. Prie programos klausimo // Varpas. 1904. Nr. 5. P. 74.
- 58 Demokratas [Višinskis P.]. Demokrato balsas // Varpas. 1905. Nr. 9/10. P. 90 - 91.
- 59 Biržiška M. "Vilniaus žinių" prasiplatinimas per pirmąjį pusmetį 1905 metų // Vilniaus žinios. 1908. Nr. 162.
- 60 D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija. Op. cit. P. 87.
- 61 Vilniaus seimo medžiaga // LKLI RS. F. 22 - 1455. L. 1 - 27. TLDP. Protokolas. Op. cit. L. 2 - 3.
- 62 Vilniaus seimo medžiaga. Op. cit. L. 6. Dr. J. Basanavičius. Dėl Didžiojo Lietuvos seimo ir jo dokumentų // LKLI RS. F. 2 - 230. L. 1 - 5. (T. P. Lietuvos Aidas. 1918. Nr. 43). Basanavičius J. Raštai. V., 1971. P. 226 ir kt.
- 63 Liudas [Gira L.]. Platesnis aprašymas pirmojo Lietuvos tautos susivažiavimo Vilniuje Lapkričio 21 - 22 d. // Vilniaus žinios. 1905. XI. 30(XII. 13). Nr. 281. Gira L. Didysis Vilniaus seimas // Lietuvos Aidas. 1918. IV. 4. Nr. 40. J. Gabrys [Paršaitis]. Didysis Vilniaus seimas ir jo reikšmė Lietuvai // Naujoji Romuva. 1936. Nr. 47. P. 55 ir kt.
- 64 Kapsukas V. Raštai. T. 12. P. 43 - 44.
- 65 P. Višinskio ir K. Griniaus interviu "Novoje Vremia" redaktoriui prieš V-ąjį visos Rusijos žemietijų ir miestų atstovų susivažiavimą // CVIA. F. 378. Ap. BS. 1905 m. B. 406. L. 4. Grinius K. Atsiminimai ir mintys. Chicago. 1962. T. 2. P. 160 - 162.
- 66 P-tis [Vileišis J.]. Lietuvos reikalavimai // Varpas. 1905. Nr. 4 - 5. P. 41 - 42. P-tis [Vileišis J.]. Iš Lietuvos inteligentų susivažiavimų nutarimų // Varpas. 1905. Nr. 7 - 8. P. 73 - 76. Kairys S. Tau Lietuva. Boston. 1964. P. 119, 123.
- 67 P-tis [Vileišis J.]. Iš Lietuvos inteligentų susivažiavimų nutarimų. Op. cit. P. 74. Kairys S. Tau Lietuva. P. 123.
- 68 Vilniaus seimo medžiaga. Op. cit. L. 1 - 25.
- 69 Ten pat. L. 9.
- 70 Ten pat. L. 14. B-ka M. (Biržiška M.). Didysis Vilniaus seimas // Lietuviškoji Enciklopedija. K., 1937. T. 6. P. 694.
- 71 Vilniaus seimo medžiaga. Op. cit. L. 12 - 13. Atsišaukimas į Lietuvos tautą, Lietuviai ir lietuvės! // Vilniaus žinios. 1905. X. 29(XI. 11). Nr. 254.
- 72 Vilniaus seimo medžiaga. Op. cit. L. 21 - 22 (Меморандум, поданный Литовской депутацией Его Сиятельству графу С.Ю. Витте, Председателю Совета Министров). Memorandumo juodraštis, parašytas J. Basanavičiaus, saugomas ten pat. L. 17 - 19.
- 73 Ten pat. L. 15 - 16, 20.

74 Kapsukas V. Rašai. T. 12. P. 45. Lietuvos TSR istorija nuo seniausių laikų iki 1917 metų. V., 1985. T. I. P. 332. История Литовской ССР. С древнейших времен до наших дней. Вильнюс, 1978. С. 264.

75 Vilniaus seimo medžiaga. Op. cit. L. 22.

76 Ten pat.

77 Sprindis A. Povilas Višinskis. V., 1978. P. 272.

78 Vilniaus seimo medžiaga. Op. cit. L. 20.

79 Ten pat. L. 22.

80 Romer M. Litwa. S. 399.

81 Atsišaukimas į Lietuvos tautą, Lietuviai ir lietuvės. Op. cit.

82 Vilniaus seimo medžiaga. Op. cit. L. 27. (Susivažiavimo programa statoma Lietuvos socialdemokratų Partijos.)

83 Gerulis L [Gira L.]. Atmintinos sukaktuvės. Op. cit. P. 682 - 633. Kapsukas V. Rašai. T. 10. P. 203 - 214. T. 12. P. 42 - 46. Gabrys J. [Paršaitis]. Didysis Vilniaus seimas ir jo reikšmė Lietuvai. Op. cit. Nr. 47. P. 940. B-ka M. [Bržiška M.]. Didysis Vilniaus seimas. Op. cit. P. 692. Wasilewski L. Litwa i jej ludy. S. 50 - 51 ir kt.

84 Višinskis P. Didžiojo Vilniaus seimo užrašai // LKLI RS. E1 - 682. L. 3 - 5. Tyla A. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime. V., 1968. P. 77 - 78, 82 - 84. Jučas M., Lukšaitė I., Merkys V. Lietuvos istorija. V., 1988. P. 170 - 171.

85 Vilniaus seimo medžiaga. Op. cit. L. 27.

86 Aleksandravičius E. Sukilimas ir lietuvių nacionalinio judėjimo politinė programa // Kultūros barai. 1988. Nr. 9. P. 54 - 58.

87 TLDP. Protokolas. Op. cit. L. 2 - 3.

88 Ten pat. L. 2.

89 Ten pat.

90 Ten pat.

91 Ten pat.

92 Tyla A. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime. P. 83 - 84.

93 Vaidelutė (O.Pleirytė - Puidienė). Reikia vienybės su latviais // Vilniaus žinios. 1905.XI.30(XII.13). Nr. 281.

94 Vilniaus seimo medžiaga. Op. cit. L. 26.

95 Ten pat. L. 23.

96 TLDP. Protokolas. Op. cit. L. 3.

97 Ten pat. L. 2.

98 D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija. Op. cit. P. 90.

99 Ten pat.

100 D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija. Op. cit. P. 91.

101 TLDP. Manifestas. Op. cit. L. 4.

102 Romer M. Litwa. S. 433.

103 TLDP. Manifestas. Op. cit. L. 2. TLDP. Programa. Op. cit. L. 5.

104 TLDP. Manifestas - Programa. Op. cit. L. 1.

105 TLDP. Manifestas. Op. cit. L. 3 - 4.

106 Ten pat. L. 2.

107 Ten pat. L. 3. Plg.: TLDP. Programa. Op. cit. L. 7.

108 TLDP. Programa. Op. cit. L. 6.

109 Ten pat. L. 6, 7.

110 Ten pat. L. 6.

111 Ten pat.

112 Ten pat. Plg.: LDP programa. P. 8 - 9.

113 LDP programa. P. 10 - 11. Plg.: TLDP. Programa. Op. cit. L. 8 - 10.

114 LDP programa. P. 7 - 8. Plg.: TLDP. Programa. Op. cit. L. 5.

- 115 TLDP. Manifestas. Op. cit. L. 3.
- 116 TLDP. Programa. Op. cit. L. 5.
- 117 TLDP. Protokolas. Op. cit. L. 2.
- 118 TLDP. Programa. Op. cit. L. 5 - 6.
- 119 Ten pat. L. 5. TLDP. Manifestas. Op. cit. L. 3. TLDP. Protokolas. Op. cit. L. 2.
- 120 TLDP. Manifestas. Op. cit. L. 4.
- 121 Dr. Basanavičius. Apie įsteigimą tautiškai - demokratiškos lietuvių partijos. Op. cit.
- 122 Tyla A. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime. P. 168 - 169.
- 123 TLDP. Programa. Op. cit. L. 17 - 18.
- 124 Ten pat.
- 125 Ten pat.
- 126 Ten pat.
- 127 Broliai Lietuviai! Smulkieji ir stambieji ūkininkai // MACB RS. F. 57. Vž - 9. L. 1 - 2.
- 128 TLDP. Programa. Op. cit. L. 17 - 18.
- 129 Iks. [Basanavičius J.]. Kauno gubernijos atstovų rinkimas 1906 m. ir jo istorija. Op. cit. Nr. 196 - 198.
- 130 TLDP. Manifestas. Op. cit. L. 3.
- 131 Ten pat. L. 2, 3. TLDP. Programa. Op. cit. L. 5. §2, 3, 4. L. 6, 7 ir kt. Dr. Basanavičius. Apie įsteigimą tautiškai - demokratiškos lietuvių partijos. Op. cit.
- 132 TLDP. Programa. Op. cit. L. 6.
- 133 Višinskis P. Raštai. V., 1964. P. 537 - 538. (P. Višinskio laiškas P. Vileišiui 1906 m. sausio mėn.)
- 134 TLDP. Programa. Op. cit. L. 7.
- 135 Nežinomo autoriaus laiškas neišaiškintam adresatui. 1906.I.1 // MACB RS. F. 255 - 450. L. 1
- 136 LDP programa. P. 7.
- 137 Ten pat.
- 138 Rinkėjai Kauniečiai! (TLDP atsišaukimas) // MACB RS. F. 57. Vž - 9. L. 3.
- 139 TLDP. Rinkėjai Kauniečiai! (atsišaukimas). Op. cit. L. 1.
- 140 Grinius K. Atsiminimai ir mintys. Chicago. 1962. T. 2. P. 160 - 163.
- 141 Sprindis A. Povilas Višinskis. V., 1978. P. 273. Jurkiewicz J. Demokraci Wilenscy w latach 1905 - 1914. Zarys dzietalnosci i myslci politycznej. // Acta Baltico - slawica. 1983. XV. S. 164.
- 142 Рөмер М. Рөмер - Охенковская Е. Поляки (II). Op. cit. С. 373 - 374.
- 143 Kwestya Litewska w prasie polskiej. Warszawa, 1905. S. 52 - 62 i dr.
- 144 Рөмер М. Рөмер - Охенковская Е. Поляки (II). Op. cit. С. 377.
- 145 Jurkiewicz. Demokraci Wilensci w latach 1905 - 1914. Op. cit. S. 164, 167.
- 146 Smetona A. Dėl pasenėjusios pažiuros // Lietuvių santykiai su lenkais. Raštai. K., 1935. T. IV. P. 237.
- 147 TLDP. Programa. Op. cit. L. 5.
- 148 Lietuvių Tautininkų Sąjunga // Socializmas ir jo istorija. Op. cit. L. 93.
- 149 Iks [Basanavičius J.]. Kauno atstovų rinkimai. Op. cit. D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija. Op. cit. P. 92.
- 149 TLDP. Rinkėjai Kauniečiai! // LKLI RS. F. 22 - 1440. L. 1. ??/ Rinkimai Dumon // Lietuvos ūkininkas. 1906. Nr. 14 ??/ Nr. 49. Iks

[Basanavičius J.]. Kauno atstovų rinkimai. Op. cit. Iks [Basanavičius J.]. Kauno gubernijos atstovų rinkimas 1906 m. ir jo istorija // Vilniaus žinios. 1906 m. IX. 7, 8, 10(20, 21, 23). Nr. 197 - 199. D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija. Op. cit. P. 90 - 93.

150 Ten pat. P. 92. Iks [Basanavičius J.]. Kauno atstovų rinkimai. Op. cit.

151 Nežinomo autoriaus laiškas neišaiškintam adresatui 1906.I.1 // MACB RS. F. 255 - 450. L. 1 - 2.

152 Iks [Basanavičius J.]. Kauno atstovų rinkimai. Op. cit. D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija. Op. cit. P. 92.

153 TLDP. Rinkėjai Kauniečiai! LKLI RS. F. 22 - 1440. L. 1.

154 Ten pat.

155 Broliai Lietuviai! Smulkieji ir stambieji ukininkai! Op. cit. L. 1 - 2. Iks [Basanavičius J.]. Kauno gubernijos atstovų rinkimas 1906 m. ir jo istorija // Vilniaus žinios. 1906.IX. 10(23). Nr. 199.

156 Ten pat.

157 Biržiška V. Lietuvių bibliografija. K., 1935. D. IV. T. I. P. 1767.

158 Tyla A. 1905 metų revoliucija Lietuvos kaime. P. 82.

159 Ten pat. P. 88 - 90, 100 - 119, 125 - 134 ir kt. Jučas M., Lukšaitė I., Merkys V. Lietuvos istorija. P. 168.

160 J. Kriaučiūno laiškas J. Basanavičiui. 1906.VII.20 // LKLI RS. F. 2 - 1107.

161 Juozas [Ruseckas P.]. Ką daryti? // Lietuvos ukininkas. 1907.I.11(24). Nr. 2. P. 9. Kun. Kajetonas Jaunutis. Musų partijų veikimas. Op. cit. Nežinomo autoriaus laiškas neišaiškintam adresatui. 1906.XII.13 // MACB RS. F. 255 - 868. L. 1.

162 J. Kriaučiūno laiškas J. Basanavičiui. 1906 m. Op. cit.

163 Ten pat. 1906 m. VI.20 laiškas.

164 Булат А. Литовцы. С. 16.

165 Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose (Lietuvių raštas, paduotas Jo šventenybei Pijui X. Popiežiui ir visiems S.R. Katalikų Bažnyčios Kardinolams). K., 1906.

166 Ten pat. P. 70.

167 D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija. Op. cit. P. 91.

168 Ten pat. P. 90 - 91.

169 Vilniaus seimo medžiaga. Op. cit. L. 9, 10, 13, 20, 23, 24. Gira L. Didysis Vilniaus seimas // Lietuvos Aidas. 1917.09.22. Nr. 6.

170 TLDP. Protokolas. Op. cit. L. 2.

171 Kun. Kajetonas Jaunutis. Musų partijų veikimas. Op. cit.

172 Zinkus J. Sąjunga gražinti teises lietuvių kalbai Romos katalikų bažnyčiose // Tarybų Lietuvos enciklopedija. V., 1987. T. 3. P. 610.

173 Merkelis A. Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla. New York. 1964. P. 69.

174 D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija. Op. cit. P. 94.

175 J. Kriaučiūno laiškas J. Basanavičiui. 1906 m. Op. cit.

176 Smetona A. Ko mes geidžiame? // Viltis. 1907.X.3(16). Nr. 1.

177 Ten pat.

178 Nuo naujo laikraščio sumanytojų (Atsišaukimas apie "Vilties" įsteigimą). V., 1907.

179 Ten pat. Kaip "Vilties" sumanymas įvyko // Viltis (pavyzdinis nenumeruotas leidimas). V., 1907.

180 Nuo naujo laikraščio sumanytojų. Op. cit. D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija. Op. cit. P. 97.